

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI

8.

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

Igazgató:
Monigl István

Sorozatszerkesztő:
Hablicsek László
tudományos titkár

Irta:
S. Molnár Edit
Pataki Judit

VÉLEMÉNYEK ÉS ELŐITÉLETEK AZ ÖREGSÉGRŐL

Egy közvéleménykutatás
főbb eredményeinek
összefoglalása

Budapest

1983/1.

Tartalomjegyzék

I. A felnőtt lakosság ismeretei a nyugdíjas korúak arányairól.....	2
II. Az életkor "szubjektív" definiálása a legnehezebbnek tartott életkor; vélemények a nyugdíjbalépés kívánatos időpontjáról.....	5
III. Vélemények az állam és a családok feladatairól az állam és a családok közötti "munkamegosztásról" az idős korúak problémáinak megoldásában.....	12
IV. Az idős korra, az öreg emberekre vonatkozó előítéletek a közvéleményben.....	24
Függelék	
I. Az öregekkel kapcsolatos előítéleteket tartalmazó kérdőívkérdés alapmegoszlása.....	42
II. Magyar szólások és közmondások az öregségről.....	44

A népesség öregedésével járó társadalmi, demográfiai problémák az elmúlt évtizedekben szinte világszerte az érdeklődés középpontjába kerültek. Mint ismert, az ENSZ az 1982. évet az Öregek Évének nyilvánította. Ez is jelzi azt az egyre növekvő társadalmi igényt, hogy az öregedéssel, az öreg emberek társadalmi helyzetével kapcsolatos problémák megoldása korunkban nem nélkülözheti azok komplex, interdiszciplináris módszereket alkalmazó, tudományos mélységű vizsgálatát.

A népesség kormegoszlását - számos más országhoz hasonlóan - Magyarországon is már hosszabb idő óta a népesség öregedése jellemzi, vagyis fokozatosan nő az idősebbek, főként pedig az öregkorúak népességen belüli részaránya. Az életmód jelentős változásai - amelyek szorosan összefüggenek az elmúlt évtizedekben lezajlott nagymértékű társadalmi mobilitással - a családok nuklearizálódásával is együtt jártak. E folyamat az idősebb korosztályok számára igen gyakran a fiatalabb generációktól való elszakadást jelenti.

Ez a helyzet Magyarországon is sürgetővé tette olyan kutatások kezdeményezését, amelyek tudományos adatbázist szolgáltatnak az idős korúak helyzetének javítását célzó társadalompolitika számára. E célkitűzés hívta életre "Az öregedés komplex problémái" Munkabizottságot.

Az elmúlt évben több kutatóintézet kapott megbízást különböző kutatások elvégzésére. Ennek egyik részét egy közvéleménykutatás képezte, amelynek célja feltárni: hogyan itéli meg a közvélemény az idős korúak helyzetét, s milyen előítéletek élnek az öregedéssel, az idős emberek problémáival kapcsolatban. E közvéleménykutatást a KSH Népelemsztudományi Kutató Intézete és a Tömegkommunikációs Kutatóközpont készítette, egy - a 18 éven felüli lakosságot 1000 fővel reprezentáló - minta személyes, kérdőíves megkérdezése alapján, amely 1982. májusában zajlott. A közvéleménykutatással párhuzamosan a MTA Szociológiai Kutató Intézete városokban és falvakban élő, idős emberek körében készített interjúkat. Mindkét kutatás az eredmények elemzésének fázisában van.

A jelenlegi összefoglaló a közvéleménykutatás főbb eredményeit tartalmazza. Funkciója kettős: megbízóink számára előzetes információkat nyújt arról, hogy az elemzés befejezésétől milyen eredmények várhatóak, számunkra pedig olyan munkaközi anyag, amely - olvasóink, bírálóink észrevételeivel, tanácsaival kiegészülve - hozzásegíthet bennünket annak kijelöléséhez, hogy melyek azok a kérdéskörök, amelyek további elemzést igényelnek.

I. A FELNŐTT LAKOSSÁG ISMERETEI A NYUGDIJAS KORUAK ARÁNYAIRÓL

A felnőtt lakosság tulnyomó többsége - 83 %-a - szerint az elmúlt 10 évben növekedett a nyugdíjasok aránya. E többségi vélemény - a mindennapi személyes tapasztalatok mellett - a tömegkommunikáció hatásának is tulajdonítható. /Ismeretes, hogy az 1970-es évektől fogva - a 70-es évek népesedéspolitikai intézkedéseivel és népesedéspropagandájával összefüggésben - mind sűrűbben jelent meg ez a probléma úgy, mint a kedvezőtlen népesedési helyzet egyik fő jellemzője. Az általános szociálpolitikai intézkedések - így pl. időről-időre az áremelések kompenzálása - rendszeresen kitérnek az ún. "alacsony nyugdíjakra", a rossz anyagi feltételek mellett élő idős emberek helyzetének javítására, amely a közvélemény szemében előtérbe helyezi ezt a problémát. Végül kérdésünk időpontjában, az Öregék Éve alkalmából az öregséggel kapcsolatos tömegkommunikációs tartalmak kampányszerű jelentkezésének is tanui lehettünk, amely ugyancsak erősítette e vélemény elterjedését./

Mint általában minden ismeretszintet vizsgáló kérdés esetében, ezuttal is az iskolai végzettség, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, és a településtípus az, amely még e markánsan többségi véleményt is differenciálja: az egyetemet, főiskolát végzettek, illetőleg a vezető beosztásúak és értelmiségiek csaknem 100 %-a, de a fővárosban lakóknak is az átlagost meghaladó hányada az, akik szerint a nyugdíjasok aránya növekvő. /Tudásszociológiai érdekessége lehet annak a ténynek, hogy - jóllehet, ez az "ismeret" a magasan kvalifikált foglalkozásúaktól az alacsonyabban kvalifikáltak felé haladva ritkább - a nyugdíjas válaszadóké azonban - mint "érdekelteké" - magasabb; többen vannak ezen ismeret birtokában, mint ahogyan azt iskolai végzettségük indokolná./

Már megoszlobbak a vélemények abban, hogy a nyugdíjasok arányának növekedése okoz-e valamilyen problémát. Erre a kérdésre

a válaszadóknak 52 %-a válaszolt "igen"-nel, 28 % szerint nem okoz problémát, s 5 %-uk nem tudja ezt megítélni. /A kérdés természetesen csak azokhoz szólt, akik szerint a nyugdíjasok aránya növekvő./

Figyelemreméltó, hogy minden más korcsoporthoz képest a közvetlenül nyugdíj előtt állók /az 50-54 évesek/ azok, akik körében legsűrűbb a nyugdíjasok növekvő arányát problematikusnak tartó vélemény. Ezen belül is számottevő a férfiak és a nők különbsége: a feltett kérdésre az 50-54 év közötti férfiak 71 %-a, a nők 83 %-a válaszolt "igen"-nel.

A legjelentősebb véleménydifferenciáló azonban ezuttal is az iskolai végzettség: míg az általános iskola 8 osztályánál kevesebbet végzettek 57 %-a, a diplomásoknak 91 %-a tartja problematikusnak a nyugdíjasok növekvő arányát. Az iskolai végzettség szerinti különbségek tükröződnek a vélemények foglalkozás-, illetve településtípus szerinti megoszlásaiban is: a magasabb beosztású, magasabban kvalifikált fővárosi lakósok jelentősen nagyobb mértékben látnak problémákat ebben, mint a többiek. /Már itt szükségesnek látjuk megjegyezni, hogy a vélemények településtípussal való összefüggése más eredetű okokra is utal. A későbbiekben még visszatérünk arra, hogy az ún. "öreg-probléma" sok tekintetben másként merül fel a városokban és a községekben, amely e településtípusok eltérő hagyományaira, életmódbeli különbségeire is visszavezethető./

A problémákat észlelők véleményei két főbb csoportba sorolhatók. Az egyik véleménycsoport demográfiai jellegű indokokat, aggodalmakat tartalmaz: pl. "kihal a nemzet", "nincs utánpótlás", "csökken a népesség", "csökken a keresőképeselek száma", stb. A másik véleménycsoportot az anyagi, szociális természetű indokok, aggodalmak alkotják: "az öregek gondozása, eltartása sokba kerül", "nagyobb mértékű egészségügyi ellátásra van szükségük, és ez az ország számára megterhelő" stb.

Azon kevesek, akik szerint a nyugdíjasok arányának növekedése nem jelent problémát, ugyancsak az előzőhöz hasonló két okkal indokolják leggyakrabban véleményüket: részben azzal, hogy a nyugdíjasok - mivel tovább dolgoznak - munkaerőpótlást jelentenek, részben pedig úgy látják, hogy eltartásuk ma még nem okoz nehézséget.

A most tárgyaltnál precízebb ismereteket kíván annak tudása, hogy jelenleg az ország lakosságának kb. hány százaléka 60 éven felüli. Az előzőekkel összhangban - voltaképpen eléggé meglepően - itt is elég magas a többé-kevésbé helyesnek elfogadható válaszok aránya. A kérdezettek csaknem 1/4-e /23 %-a/ ezt kb. 21-30 % közöttire becsli, 15 %-uk 15-20 % közöttire, s töredéknyi - mindössze 5 % - azok aránya, akik szerint a lakosság több, mint felét 60 éves, vagy annál idősebb emberek alkotják.

A közvéleménykutatás bevezető kérdéseiben azért kívántunk ezekről az "alapismeretekről" tájékozódni, mert nem hagyhatunk figyelmen kívül egy olyan előfeltevést, amely szerint ha - akár általánosságban, akár pedig bizonyos rétegeknél - az ismeretek tulságosan eltérnek a realitásoktól, akkor ez az öregekre vonatkozó előítéletek okaiként, vagy együttjáróiként, vagy következményeiként interpretálható. /Számos más esetben láttunk példát arra, hogy amikor a tömegkommunikáció "tulhangsulyoz" egy-egy problémát, az irreális vélemények kialakulásának is forrásává válhat. Ilyen helyzettel találkozhattunk például a lakáshelyzetre vonatkozó közvéleménykutatásaink során, amikor gyakori volt az a vélemény, - főként a sokgyermekes családok lakáshoz juttatására vonatkozó rendelet meghozatalával egyidőben - hogy a lakáshiány egyik fő oka a "tulságosan nagy" népszaporulat./ Most azonban - miután azt találtuk, a nyugdíjasok, illetve idős koruak arányára vonatkozó alapvető ismeretek nagyjában és egészében megfelelnek a tényeknek - úgy tűnik, a csupán töredéknyi kisebbségre jellemző hiányos, vagy irreális ismeretek nem foghatók fel a társadalomban élő, öregekre vonatkozó előítéletek okaiként.

II. AZ ÉLETKOR "SZUBJEKTIV" DEFINIÁLÁSA - A LEGNEHEZEBBNEK TARTOTT ÉLETKOR; VÉLEMÉNYEK A NYUGDIJBALÉPÉS KIVÁNATOS IDŐPONTJÁRÓL

Az "alapismeretekre" vonatkozó kérdőív-kérdések megfogalmazása demográfiailag korrekten, egyértelműen definiálta, hogy öregekről beszélve mi magunk pontosan mely társadalmi rétegre, vagy csoportra gondolunk. /A kérdések vagy a nyugdíjasokra, vagy a 60 évesnél idősebbekre vonatkoztak./ Tudott azonban, hogy az életkornak /pl. általánosságban az "öreg", a "fiatalok" stb./ van egy - jóllehet, tradíciókon, kisebb-nagyobb mikroközösségek konszenzusain alapuló - de mégis inkább **s z u b j e k t i v n e k** nevezhető felfogása is, amelynek ismerete kutatott témánk, az öregekre vonatkozó előítéletek szempontjából ugyancsak nem érdektelen.

Az életkor e szubjektív felfogásmódjának létét már önmagában az is jól mutatja, hogy mind az öregkorra /Hány éves korától számít ma az ember öregnek?/, mind a fiatal korra /És ki tekinthető fiatalnak?/ vonatkozó kérdések esetén a megkérdezettek mintegy 1/4-e /az öreg kor meghatározásánál 27 %-a, a fiatal kor meghatározásánál 23 %/ adta azt a választ, hogy "nem az életkor számít", hanem másfajta ismérvek a meghatározóak.

Ami az öreg kor meghatározását illeti, jellegzetesnek találhatjuk azt is, hogy a pontosabb választ adók több, mint fele /a kérdezettek 28 %-a/ ezt nem az évek számával fejezte ki, hanem annak a véleménynek adott hangot, hogy az "öreg korba kerülést" a nyugdíjba lépés jelenti. Az "öregséget" évszámmal definiálók /ez összességében a válaszadók 42 %-át teszi ki/ többsége is lényegében a nyugdíjazást közvetlenül megelőző, a nyugdíjazás, vagy az ezt közvetlenül követő évet/éveket jelölte meg az öreggé válás kritériumaként /13 % szerint 51-60 éves kortól, 7 % szerint a 60-70 éves kor közötti életszakasz elérésekor válik öreggé az ember/. Viszonylag kevesen vannak /14 %/, akik öreg emberekről

beszélve 70 évesnél idősebbre gondolnak, érdekes azonban, hogy - ha nagyon kevesen is /mindössze 8 %/ - de vannak olyanok, akik szerint már a 40-50 évesek is öregnek nevezhetők.

Az a 27 %-ot képviselő csoport, amely szerint az öreg kort nem az évek száma határozza meg, két fő ismérvet talál döntőnek: az egészségi állapotot, a fizikai és szellemi erőnlétet, illetve - még többen - az illető beállítódását, azt, hogy "milyennek érzi magát". /Ehhez hasonlít a fiatal kor meghatározása során azon vélemények alakulása, amelyek szerint ebben sem az elért évek száma a döntő /23 % mondta ezt/, hanem elsősorban az életvitel, az életmód, az, hogy vannak-e tervei, céljai az embernek, másodsorban pedig a fizikai és szellemi erőnlét, az, hogy "tud-e még dolgozni"./

Érdekes volt megfigyelni, hogy míg az öreg kor meghatározásában van egyfajta konszenzus a közvéleményben /akár körülírva, akár az évek számával fogalmazva, de ennek "határköve" nagyjából a nyugdíjba lépés/, addig a fiatal kor meghatározásában jóval széthuzóbbak a vélemények. Csaknem egyenletesen oszlanak meg e kor-meghatározások a "18-20 éves korig; a teen-ager-kor"-tól kezdve - az 5 éves, korcsoportos bontások megjelölései /pl."25 évig", "30 évig", "35 évig", "40 évig"/ között. A vélemények e széthuzódása mögött természetesen magának a "fiatal", "fiatalság" fogalmának sokfajta használata, értelmezésmódja is nagy szerepet játszhat. /Hiszen még a különböző "hivatalos" definíciók is igen különböző életkorokat szabnak meg a fiatal kor végső határaiként /pl.Kis-korhatár, katonaköteles kor, az "eltartottnak" számító gyermek kora, a pályakezdő fiatal, a fiatal házas stb. stb./. A fiatal kor értelmezésében tehát jóval több, un. "társadalmi" meghatározó játszik szerepet, mint az öreg koréban, amelyben az egyetlen jelentős társadalmi tényező a gazdasági aktivitás megszűnése, a döntő azonban mégiscsak az évek előrehaladásának természetes folyamata.

Az elmondottak ismeretében igen figyelemreméltó, hogy kérdésünkre: "Melyik az az életkor, amikor a legnehezebb, a legtöbb problémával teli az emberek élete?" - a gazdasági aktivitás megszűnését, az életkor előrehaladását, magát az öregséget lényegesen ritkábban említik válaszadóink, mint az élet korábbi szakaszait.

/Mivel erre a "nyitott kérdésre" több választ is adhattak, vagyis több "nehéznek tartott" életkort is megjelölhettek, az említési gyakoriságok alapján ezeknek fontossági rangsorát állíthattuk fel. Abban az 5 %-ot képviselő csoportban, amely szerint "nincsen ilyen, mivel minden életkornak megvan a maga problémája", bizonyára többfajta állásfoglalás tömörül: lehet ez határozott véleménye valakinek, de vélemény nélküliséget is kifejezhet./

Nagyon határozott konszenzus van abban, hogy a legnehezebb, problémákkal leginkább telített életkor a családalapítás, a gyermekszületés, a lakásszerzés időszaka, a kb. 20-40 éves kor közötti periódus - ezt a válaszadók 47 %-a jelölte meg. Ha kevesebb említésszámmal is /10 % - így a rangsorban hátrébb szerepel/, tartalmilag azonban mégis inkább ide sorolható a "pályakezdés" időszakának megjelölése is, hiszen ez valójában az élet ugyanezen periódusának egy másik vonatkozását emeli ki, s így felfogásunk szerint ez a véleményekben tapasztalható konszenzust erősíti.

Eltérés tapasztalható e vélemény gyakoriságaiban a válaszadók neme és életkora szerint: a férfiak többen jelölték ezt a korszakot "legnehezebbnek" /55 %/, mint a nők /43 %/. Érthető, hogy a fiatalabb korosztályok, mint "érintettek", ugyancsak többen tartják legnehezebb életszakasznak a családalapítást, mint az idősebbek. Az iskolai végzettség, illetőleg a foglalkozás ugyan csak véleménydifferenciáló tényezőnek bizonyul. A 8 osztálynál kevesebbet végzetteknek csupán 25 %-a, a 8 általánost végzetteknek

azonban már 55 %-a szavaz emellett, majd - fokozatosan emelkedő arányban - a diplomásoknak már 66 %-a. Hasonlóan alakul a vélemények foglalkozás szerinti megoszlása: a segéd munkások, a háztartásbeli nők, illetőleg a nyugdíjasok körében kevesebben vannak olyanok, akik a családalapítást tartják a legnehezebb korszaknak, de már a betanított munkásoktól kezdődően minden más, magasabban kvalifikált foglalkozási csoporton belül ez a modális vélemény.

A rangsorban második helyre kerülő "nehéz életkor" /19 % említi/ az un. középkor, a gyermekek iskoláztatása, életbe indítása, a nyugdíjba lépést megelőző 10-15 év. Azok az újabb keletű demográfiai kutatások, amelyek az életkor meghosszabbodásának a generációk közötti relációkra gyakorolt hatásait vizsgálják, érthetővé teszik e vélemény elterjedtségét. Ezek ugyanis arra hívják fel a figyelmet, hogy az életkor meghosszabbodása "átrendezte" a generációk közti viszonyokat, aminek következményeként ma az un. középső generációra többszörös teher hárul: ők azok, akiknek sajátmaguk eltartása mellett felnőtté váló, családalapítás előtt álló gyermekeik segítségéről, de idős szüleik támogatásáról, eltartásáról is gondoskodniuk kell.

Ez lehet a magyarázata annak is, hogy közvéleménykutatásunkban az átlagos 19 %-kal szemben a 40-55 év közöttieknek 30 %-a jelölte ezt az életszakaszt "legnehezebbnek".

A rangsorban csak ezt követi az öregség megjelölése /a nyugdíjba lépés tényének vagy korának említése 11 %-kal, az öregkoré /mindenféle évszám megjelölése nélkül /10 %-kal/. Igen-igen ritka az az eset /mindössze 3 %/, amikor az élet legnehezebb periódusának a 70 év fölötti - vagy másként fogalmazva - a "nagyon idős" kort tartják.

Az átlagosnál sűrűbben tartják legnehezebbnek ezt a kort a fővárosi lakosok, a vezető beosztásúak, értelmiségi, il-

letve szellemi foglalkozásuak, illetőleg a magasabban iskolázottak - mögötte annak szerepét sejtethjük, hogy egzisztenciálisan e rétegeket jobban érinti a gazdasági aktivitás megszűnése, mint az alacsonyabban kvalifikált rétegeket.

Mind a nyugdíjba lépésről, mind az öreggéválás fő kritériumairól kialakult konszenzus, mind pedig az a tény, hogy létezik egy olyan, markáns véleménycsoport, amely a nyugdíjba lépés utáni periódust tartja az élet legnehezebb ciklusának, indokoltá teszi annak részletesebb vizsgálatát, hogy vajon megfelelő-e a vélemények szerint a nyugdíj-korhatár jelenlegi megszabása.

Erre vonatkozó kérdőív-kérdéseink - minthogy e korhatár a férfiaknál és a nőknél eltérő - külön-külön vizsgálták a férfi-, illetve női nyugdíj-korhatárról alkotott véleményeket.

Mindkét esetben többségi vélemény, hogy a nyugdíjkorhatár megállapítása jelenleg megfelelő /nőkre vonatkoztatva 70 %, férfiakra vonatkoztatva 72 % vélekedik így/. Csupán 4 %, illetve 3 % gondolja azt, hogy a nyugdíj-korhatár korai, de az már figyelmet érdemlő, hogy viszonylag magas azon vélemény aránya, amely szerint túlságosan késői a nyugdíj-korhatár. /A nők 55 éves korban nyugdíjazását 22 %, a férfiak 60 éves korban nyugdíjazását 21 % gondolja későinek./ Ez utóbbi véleményt azonban számottevően csupán a válaszadók életkora differenciálja: a fiatalabb korcsoportokhoz tartozók nagyobb mértékben találják későinek a nyugdíjazás jelenlegi korhatárát, mint az idősebbek, illetve - ennek megfelelően - az idősebbek, a nyugdíjasok körében megnövekszik a hivatalosan megszabott korhatárt megfelelőnek tartók aránya. Ez a tendencia mind a férfi-, mind a női nyugdíj-korhatárról alkotott véleményekre érvényes, a férfiak vonatkozásában tisztábban és egyértelműbben, mint a nőkeben. Ebben /ti. hogy a véleményeket leginkább a válaszadók életkora differenciálja/ részben annak szerepét sejtethjük, hogy minél fiatalabb valaki, annál hosszabbnak

tünhet számára az az idő, amelyet még "végig kell dolgoznia", részben pedig annak a hatását, hogy az un. "középkor" valóban sokak szerint nehéz periódusa az életnek. Ezt támasztja alá az is, hogy akik korábbra tennék a nyugdíjba lépés korhatárát, véleményüket elsősorban azzal indokolják: az emberek egészsége korábban megromlik, rájuk férne a pihenés, de a fiatalok indokai között számottevő az is, hogy a szülők korábbi nyugdíjba kerülése jelentős segítséget nyújthatna a kisgyermekes, fiatal családok mindennapi problémáinak megoldásában.

Arra kell gondolnunk, e véleményekben ily módon nem egy jogszabály kritikája tükröződik, hanem a nők munkavállalása és a gyermekintézményekkel való, nem megfelelő ellátottság, illetőleg a fiatal, kisgyermekes családok ezekből következő nehézségei: középkorban lévő szüleik akkor mennek nyugdíjba, amikor e családi nehézségeken ők maguk már nagyjából tuljutottak, s amikor e tekintetben már szüleiknek nemigen "veszik hasznát". Ami a jelenleg másik oldalát illeti: az un. "középkorúak" számára - minél közelebb kerülnek a nyugdíjba lépéshez - annál inkább fokozódnak anyagi forrásokat igénylő megterheléseik is /gyermekük segítése, idős szüleik támogatása/, így érthető, hogy kevésbé kívánnák korábbi nyugdíjazásukat, ami jövedelmük lényeges csökkenésével jár együtt. A kvalifikáltabb, magasabb beosztású, vagy értelmiségi foglalkozású, középkorú rétegek pedig éppen életük e periódusában tudnak több energiát szentelni szakmájuknak, hivatásuknak, amely ugyancsak azt indokolja, hogy ne kívánják korábbi nyugdíjaztatásukat. Lehetséges tehát, hogy az életmódunkat megszabó keretek, feltételek a sokat emlegetett, un. "generációs ellentétek" strukturáját és geneziséjét is némiképp átrendezték: míg néhány évtizeddel ezelőtt generációs ellentétekről beszélve elsősorban a régebbi erkölcsi, magatartási normatívákat őrző, konzervatív szemléletű "öreges" és a modernebb, felvilágosultabb, új erkölcsi normákat kialakító, azokkal azonosuló "fiatalok" ellentéteire gondoltunk, ma ezek a konfliktusok mint ha "materiálisabbá" váltak volna, mint ha szinterük "előbbre", a "fiatalok" és "középkorúak"

viszonyára tolódott volna, s a v a l ó b a n öregek e
konfliktusoknak "kivülálló", "magányos" szemlélőivé, nemegyszer
szenvető alanyaivá válnak.

III. VÉLEMÉNYEK AZ ÁLLAM ÉS A CSALÁDOK FELADATAIRÓL, AZ ÁLLAM ÉS A CSALÁDOK KÖZÖTTI "MUNKAMEGOSZTÁSRÓL" AZ IDŐS KORUAK PROBLÉMÁINAK MEGOLDÁSÁBAN

Az idős koruak magas - és növekvő - arányának nehéz társadalmi terhét súlyosbitja, hogy az életmód változásai - amelyek a családok/háztartások számát és összetételét sem hagyták érintetlenül - számottevően megnövelték a csak idős koruakból /illetőleg csak nyugdíjasokból/ álló háztartások számát. Az elmúlt 10 év alatt /1970-1980 között/ Budapesten 18,8 %-ról 25,7 %-ra, a városokban 15,5 %-ról 20,2 %-ra, községekben pedig 15,6 %-ról 23,3 %-ra nőtt az olyan háztartások aránya, amelyben csak inaktív keresők élnek. Más oldalról - a háztartásoknak 17,8 %-a volt olyan 1980-ban, amely csak 60 évesekből áll, s e háztartások több, mint fele egyedül élő személyt jelent.

Átérezve e probléma társadalmi súlyosságát, kérdésünkre: "Mi az, ami az idős embereknek ma a legnagyobb problémát jelenti?" a válaszadók leggyakrabban az öregkori magányosságot, céltalanságot említették, mint az öreg emberek helyzetét leginkább nehezítő körülményt. /Ezen belül: magányosság, társtalanság: 49 %; elfoglaltság hiánya, céltalanság, tehetetlenség: 8 %; olyan intézmények, pl. klubok hiánya, amelyek napközben elfoglaltságot, szórakozást, programot nyújtanának: 4 %./

Szignifikáns különbség van a férfiak és nők véleménye között /a férfiaknak 49 %-a, a nőknek 57 %-a tartja ezt az öregek legnagyobb problémájának/ - a magasabb férfi-halandóság, a házastárs elvesztése következtében gyakoribb, hogy az idős korba kerülő nők maradnak magányosan. A véleményeket a településtípushoz tartozás is széthuzza: a fővárosi, városi lakosok közt többen tartják problematikusnak a magányosságot, mint a községekben lakók - ez arra hívja fel a figyelmünket, hogy az öregkori magányosságnak olyan vonatkozásai is vannak, amelyek speciálisan városi problémákként je-

lentkeznek. Végül az átlagosnál jelentősen többen tartják a magányosságot legnagyobb problémának a diplomások /60 %/, akiknél a gazdasági aktivitás megszűnése igen nagy egzisztenciavesztést, számukra fontos mikroközösségekből való kiszorulást jelent.

A rangsorban második helyre azok a nehézségek kerültek, amelyek valamiképpen az idős emberek rosszabb egészségi állapotára, fizikai erőnlétük gyengülésére, sajátmaguk fizikai gondozásának problematikus voltára utalnak. /"Nem tudják ellátni magukat, nincs aki gondozza őket: 12 %; egészségi állapot, betegség, fáradtság: 17 %; "hogyan nem fiatalok már", az öregség, a kor önmagában: 6 %/

Ezzel csaknem azonos súlyú az anyagi, megélhetési nehézségekre hivatkozás /alacsony nyugdíj, megélhetési problémák: 32 %; vagy az anyagi nehézségek más vonatkozásainak kiemelése; pl. anyagi függés, rászorultság a családra, az államra - kevés szociális otthon - 1-1 %-kal/.

E három fő csoport mellett - viszonylag ritkább említésszámmal - a megkérdezetteknek kevesebb, mint 1/5-e jelölt csak meg olyan "problémákat", amelyek a fiatalok és öregek, illetve a családon belül a fiatalabb és az öreg családtagok nem megfelelő viszonyára utalnak: szeretet hiánya, nemtörődömség, meg nem értés a család részéről: 14 %; megbecsülés hiánya, tiszteletlenség az öregek iránt: 4 %.

Az a tény, hogy - mint láthattuk - a közvélemény szemében az öregek legnagyobb problémája ma a magányosság, ugyanakkor ezt mégis viszonylag kevesen fordítják csak át olyan "feladatokra", amelyek a fiatalok öregek iránti, nagyobb mértékben megkívánható toleranciájára utalnának, két szempontból is elgondolkoztató. Egyrészt amiatt - s ezt a "nyitott" kérdésekre adott, szabadon megfogalmazott válaszok tartalmi elemzése is alátámasztja - hogy a "magányosság" sokak számára nem pszichikus, érzelmi töltetű, e fogalom nem a "magány-érzetet", a "céltalanság", a "feleslegesség érzé-

sét" értik, hanem a mindennapi élet olyan, kisebb-nagyobb nehézségeit, /pl. közlekedés, orvoshoz járás, bevásárlás, hivatalos ügyek intézése, háztartási teendők stb./ amelyeket az idős koru emberek egyedül, "magányosan" valóban nehezen képesek megoldani. Ilymódon a "magányosság, mint legnagyobb probléma" első helyre kerülése nem feltétlenül, illetve nem kizárólagosan csak empátiával telített véleményekről tanuskodik. Hiszen annak a ténynek a konstatálása, hogy a mindennapi ügyeket-bajokat nehezebb egyedül intézni, "öreg-párti" és "öreg-ellenes" attitűdökkel rendelkezőknek egyaránt lehet véleménye. Másrészt e probléma első helyre rangsorolása már e helyen is előre vetíti azt a sajátos ambivalenciát, amelynek - más kérdések kapcsán, a későbbiekben - még frapánsabb megjelenési formáira is rámutathatunk.

Előbb azonban érdemes még néhány szóval megemlíteni, hogy a válaszadóknak több, mint 1/3-a /38 %-a/ szerint az öregkor problémái különböznek aszerint, hogy férfiről, vagy pedig nőről van-e szó.

E vélemény mögött leggyakrabban az az indok áll, hogy a nők általában szívósabbak, "jobban feltalálják magukat", nyugdíjbalépésük után többnyire családi feladataik megmaradnak, a háztartás leköti őket, a férfiak öregkorukra "gyámoltalanokká", "tehetetlenekké" válnak. /Igen kevesen fogalmaztak csak meg ellenkező véleményeket - olyanokat, amelyek szerint a nők helyzete nehezebb, mivel rájuk hárul az egész háztartás, kevésbé tudnak munkát vállalni, gyengébbek érzékenyebbek, mint a férfiak./

Érdekes azonban, hogy az öreg kor sajátos férfi-, illetve női problémáit megkülönböztetők két, társadalmilag különböző körből tevődnek össze: az átlagosnál nagyobb mértékben vallják magukénak ezt a véleményt a nők, illetőleg az idősebb korosztályok, azt is mondhatnánk tehát, hogy "az érintettek", de ugyanez jellemző a fővárosban élőkre illetőleg a diplomásokra is /mind a fővárosiak, mind pedig a vezető beosztásúak, illetve értelmiségi foglalkozásúak

közt kifejezetten modális az a vélemény, hogy a férfi-, és női problémák másként jelentkeznek öregkorban/. Arra kell gondolnunk, hogy ez utóbbi esetben a vélemények alakulásában részben a fővárosi lakásviszonyok és életmód játszanak közre /ritkább a generációk együttélése, kevésbé alakulnak ki a szomszédsági stb. kapcsolatok, mint a községekben, s így nagyobb a súlya annak, hogy az idős korba kerülő férfiak/nők hogyan, mivel tudják kitölteni mindennapjaikat; részben pedig az, hogy a vezető beosztásúak, értelmiségiek számára /akik körében a férfiak aránya is magasabb/ nagyobb "törést" jelenthet a gazdasági aktivitás megszűnése, az elért egzisztencia lassu felszámolódása. Míg az e társadalmi rétegből nyugdíjba kerülő nők még hosszú ideig magas színvonalu segítséget tudnak nyújtani az unokák gondozásában, nevelésében, tanulásában, addig a férfiak erre a - korábbi családi munkamegosztás hagyományait tovább őrizve - kevésbé képesek, kevésbé alkalmasak.

A magányos öregek helyzetéről beszélve ma szakmai-, és más vitákon, publikációkban egyre gyakrabban szokás felvetni, hogy ha a lakáshelyzet /főként a lakások méretei/ erre alkalmas lenne, akkor lehetővé válna a különböző generációkhoz tartozó családok együttélése. Már korábbi - a lakáshelyzet megítélésére vonatkozó - közvéleménykutatásaink során is és ezuttal is azt találtuk azonban: a közvélemény erősen megoszlik abban, hogy egy ilyenfajta együttélés jó lenne-e, vagy sem.

Ismét úgy találtuk: azok vannak többségben, akik szerint a három generáció - gyermekek-szülők-nagyszülők-együtt lakása akkor sem lenne jó, ha egyébként a lakáskörülmények ezt lehetővé tennék /56 %/, s kedvező lakáskörülmények között csupán 38 % gondolná előnyösnek több generáció együttlakását.

Ha ezt az eredményt egybevetjük egy másik kérdőív-kérdésre kapott válaszok megoszlásaival, amelyek azt tükrözik: igen erős többségi vélemény, hogy az öregek eltartása inkább a családok fel-

adata /82 %/ semmint az államé, /illetőleg az államnak ez csak akkor kötelessége, ha család nélküli, teljesen magányos öregekről van szó/, akkor az idős szülőkkel való együttlakás e nagymértékű elutasítása mögött nem "érzelem-nélküliséget", a "gyermeki kötelesség" alóli kibuvás szándékát, hanem más okokat kell sejtenuünk. Ezekre világít rá részben annak tüzetesebb elemzése: mely társadalmi rétegek, csoportok azok, amelyek az átlagosnál jobban, avagy pedig kevésbé kívánnák az idős családtagokkal való együttélést /amellet, hogy kötelezettségeiket - hogy róluk gondoskodniok kell - készséggel elfogadják/, részben pedig annak áttekintése, hogy az így vélekedők mivel indokolják nézeteiket.

A véleményeket leginkább az iskolai végzettség - illetve ezzel összefüggve - a foglalkozás differenciálja. Az iskolai végzettség növekedésével együtt növekszik azok aránya, akik az idős szülőkkel való együttélést nem tartják jónak. Ez még a középiskolát végzettekre is jellemző, a diplomásoknál azonban teljesen megfordul a helyzet, s az a vélemény válik modálissá, hogy megfelelő lakáskörülmények közt jó lenne együtt lakni az idős szülőkkel. Ennek megfelelően valamennyi foglalkozási csoport között egyedül a vezető beosztásban lévők, illetve értelmiségiek azok, akiknél az "együttélés-pártiak" vannak többségben /50 %/. Más szociológiai vizsgálatokból, szabad-idő vizsgálatokból ismert, hogy ez a társadalmi réteg az, amely másokhoz képest gyakrabban tölti szabad idejét "házon kívül" /pl. kulturális programok, színházba, moziba, baráti társaságba járás stb./, így feltehetően jobban igényelné azokat a "szolgáltatásokat", amelyeket a nagyszülők nyújtani képesek /pl. bizonyos háztartási munkák ellátása, gyermekek felügyelete, stb./.

Differenciáló tényező a településtipushoz tartozás is, itt azonban - úgy tűnik - inkább a hagyományok lehetnek döntőek: a fővárosiaktól a községi lakosok felé haladva növekszik az idős szülőkkel való együttélést "jónak", s csökken a "rossznak" tartók aránya.

Van azonban egy olyan körülmény is, amelyet az "együttélés-pártiak" és "együttélés-ellenesek" arányának interpretálása során nem felejtethetünk el. Bármennyire is hangsúlyozta kérdőívünk, hogy a generációk együttélését olyan helyzetben képzeljük el megkérdezettjeink, amelyben a lakáskörülmények megfelelők, az emberek általában nehezen tudnak elszakadni a realitásoktól. A lakáshelyzet megítélésével foglalkozó, korábbi közvéleménykutatásaink jól mutatták, hogy a városi emberek igen nagy része megfelelőnek tartja, magasra osztályozza a 2-3 szobás, 50-60 m² körüli, akár lakótelepi lakásokat is, ám ezek kevéssé alkalmasak több generáció együttélésére. Az ún. "ideális" lakásról beszélve /amit pl. lottó-főnyeremény esetében vásárolnának maguknak/ is a vártnál "szerényebb" igények fogalmazódnak meg a közvéleménykutatások alkalmából, s csak kevesen vannak, akik fantáziájukat elegendő megfelelő lakáson ma szinte luxusnak nevezhető körülményekre képesek gondolni. Ez is magyarázata lehet tehát annak, hogy "együttélés-pártiak" a vezető beosztásúak, értelmiségiek, illetőleg a községi lakosok között található az átlagosnál sűrűbben. Az előbbi foglalkozási csoport az, amely - amellet, hogy ők maguk is jobb minőségű lakásban élnek - gondolkodásmódjánál, igény szintjénél fogva inkább képes a realitásoktól elszakadni, s az e célra megfelelő lakásról beszélve olyan feltételeket is "bekalkulálni", mint pl. az előnyös lakásbeosztás /pl. teljes elszeparáltság lehetősége, a "dupla komfort" - pl. két WC, két fürdőszoba - stb./. Az utóbbi csoportnál, a községi lakosok esetén pedig a megfelelő lakás fogalmába természetes módon tartozik bele a ganggal, verandával, udvarral, kerttel igen jelentősen megnövelt "élettér", a generációk együttélésének tehát olyan akadálya nincsen, amely "helyhiányból" fakadna.

Speciális kérdésként merül fel az "együttélés-pártiak" és "ellenzők" megoszlása az 55-59 évesek korcsoportjában, ezen belül is elsősorban a nők körében. Őnáluk - minden más korcsoporthoz képest - megnő a generációk együttélése mellett vakszolók száma.

/E "speciális helyzetet" - úgy véljük egyrészt egy sajátos "pánik" idézi elő /attól való szorongás, hogy miként is fogják tölteni napjaikat nyugdíjasként/, másrészt pedig a nyugdíjba lépés éveiben valószínűleg különösen megnő a család igénye a családi, háztartási feladatok ellátására még nagyonis alkalmas - főként női - munkaerő iránt, amelyet az "érintett nők" még intenzívebben, még jobban, és - kényelmesebben - el tudnának látni közös lakhelyen./ A közvélemény egészét tekintve többségben lévő "együttélés-ellenesek" mintegy 2/3-a véleményét főként azzal indokolja: azért nem szerencsés együtt lakni az idős szülőkkel, mert a generációk nem értik meg egymást, az öregek beleszólnak a fiatalok életébe, békétlenséget keltenek a családban. Az indokok másik fő csoportja azt hangsúlyozza: az a jó, ha nem kell alkalmazkodni egymáshoz, mindenki "élheti a saját életét".

Az "együttélés-párti" kisebbség álláspontját főként az egymás kölcsönös segítségének lehetőségével, a nagyszülők családi életre gyakorolt kedvező hatásával, a gyermeknevelésben nyújtott segítség előnyeivel indokolja. Csak elenyésző arányban szerepeltek olyan indoklások, amelyek a generációk együttélésének előnyeit az öregek szempontjából mérlegelték /"megoldódik a magányosságuk": 8 %; "nem kell az államnak gondoskodni róluk": 1 %/.

A dolog másik oldala azonban, hogy ahol a férj és feleség dolgoznak, a gyermekek tanulnak, illetve óvodában, napköziben töltik napjaikat - s ez igen széles körben jellemző - a családdal rendelkező öregek gyakran akkor is magányosan élnek, ha akár együtt közös lakásban laknak is gyermekeikkel. Nem hinnénk tehát, hogy a közös lakás, a közös háztartás minden tekintetben biztosítja az öregek magányának, feleslegesség-érzésének megszűnését. Másként fogalmazva: a "magányosan élő öreg emberek" demográfiai, vagy statisztikai szempontu definiálása, számbavétele szociológiai, vagy/és pszichológiai nézőpontból nem fedi le a t é n y l e g e s e n magányosan, céltalanul élő öregek előbbinél szélesebb körét.

A vélemények igen sokoldaluan, részletekbe menően taglalják azokat az okokat, amelyek miatt sokszor a családdal rendelkező öregek is magányosan élnek. Ezek rangsorában első helyen a fiatalok magatartását említik /48 %/, kiemelve a fiatalok "nemtörődömségét" /26 %/, illetőleg azt, hogy "kevés idejük van az öregekre /13 %/, "hálátlanok" /3 %/, "nem szeretik az öregeket" /3 %/. Jellegzetes, hogy az egyetemet, főiskolát végzetek - akik közt eleve többen tartoznak a fiatalabb korosztályokhoz - az átlagosnál lényegesen ritkábban okolják az öregkori magány-érzetért a fiatalokat. Ezt feltehetően egyrészt az magyarázza, hogy - amint ezt később, az előítéletek vizsgálatára vonatkozó eredmények közt bemutatjuk - ők azok, akik leginkább teleránsak az idős emberek iránt, másrészt pedig az, hogy - mint erre korábban már utaltunk - a diplomásoknál a magányérzet az egzisztenciából, az alkotó szellemi közösségekből való kiszorulás is nagymértékben fokozza, amit a család csak kis mértékben képes kompenzálni.

Számottevő annak említése is, /30 %/ hogy e magányérzésnek maguk az öregek az okai. /Ezen belül pl.: összeférhetetlenek, érzékenyek, önzőek /17 %/; fölöslegesnek érzik magukat /7 %/; nem találnak elfoglaltságot, unatkoznak /4 %/; nem tudnak kapcsolatokat teremteni, nem járnak sehová /3 %/. Kisebb eltérést tapasztalhattunk ennek megítélésében a férfiak és a nők véleménye között: a nők többen okolják magukat az öregeket magányérzetükért, mint a férfiak. Érdekes volt ugyanakkor megfigyelni azt, hogy e tekintetben az idősebb korosztályok sem mutatnak "elfoglaltságot" maguk iránt: az öregek a magányérzetért nem okolják kevésbé saját magukat, mint a fiatalok őket.

A rangsorban utolsó helyre került csak különböző objektív okok említése /pl. van ugyan családja, de távol élnek egymástól /10 %/; illetve különböző általános igazságoké /"a magányérzés oka maga az öregség, a közelgő haláltól való szorongás: 6 %; "mindenki magányos, nem csak az öregek": 1 %/.

Ezek a vélemények - úgy érezzük - mélyebbről fakadóak, semminthogy azokat - ha nagy anyagi ráfordítást is jelentő - de viszonylag egyszerű "objektív" feltételekkel könnyűszerrel meg lehetne változtatni /pl. megfelelő lakásméreteket biztosítani, amelyben a nagyszülők is "elférnek" stb./. Számottevő részük ugyanis rossz tapasztalatokon, kisebb-nagyobb mikroközösségek által kikristályosított előítéleteken alapul /pl. generációs ellentétek; az öregek kellemetlen, rossz tulajdonságainak bizonyosfajta tulhangsúlyozása stb./. Ezek részletesebb bemutatására még e jelentésen belül is visszatérünk, belső összefüggéseik finomabb matematikai módszereket alkalmazó elemzése pedig jelenleg van folyamatban. De mélyebbről fakadó, s korántsem egyszerűen megoldható problémákat vetnek fel azok a vélemények is, amelyek egyszerűen csak így fogalmaznak: "nincs idő arra, hogy törődjenek az öregekkel". Ha a család napi 1-2 órányi szabad idejéből minimálisat tud is szakítani az öregek alapvető ellátására /főzés, mosás, szükség esetén betegápolás/, a velük való kooperációra /pl. beszélgetésre, véleményük, mondanivalójuk "meghallgatására"/ már végképpen nincsen idő.

Nem véletlen tehát, hogy a közvéleménykutatás során gyűjtött "megoldási javaslatok" - /hogyan lehetne enyhíteni az ilyen, magányos öregek helyzetén?/ - magukon viselik ezt a dilemát: a családoknak ugyan kötelessége, hogy gondoskodjanak az idős családtagokról, de e funkciójuknak nem képesek eleget tenni. A javaslatok között sokkal gyakoribb un. "állami feladatok"említése /48 %/, /pl. szociális intézményhálózat bővítése, olyan intézmények létrehozása, amelyek - bizonyos gondozási feladatok /pl. étkezés, orvosi ellátás/ mellett - arra is alkalmasak, hogy tartalmat adjanak az öreg emberek mindennapjai eltöltésének/, s ritkább a "családi feladatoké"/15 %/. Ez utóbbival közel azonos arányú az olyan "egyéb" javaslat, /mint pl. a társadalmi aktivitás, a társadalmi munkában végzett öreg-gondozás lehetőségeinek jobb kiaknázása/ - amelyek - érzékelve e probléma alapdilemmáját, különböző "köztes" /sem kimondottan állami, sem kimondottan családi feladatot jelentő/

megoldásokat keresnek. Ha igen kis mértékben is, de olyan válaszokat is kaptunk: "nem lehet segíteni", "a magányos öregek problémája megoldhatatlan" /4 %/.

Mindezek előrebocsátása után már körültekintőbben tudjuk értelmezni azoknak a véleményeknek megoszlását, amelyet a következő kérdőív-kérdésre kaptunk: Mennyit törődik az állam az öregek problémáival? Többségi vélemény /66 %/ az, hogy ezt megfelelő mértékűnek tartják. Különösen így gondolják az idősebb korúak, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, illetve a községekben lakók.

Csak igen kevesen vannak olyanok, akik szerint az állam a szükségesnél többet foglalkozik az öregekkel /mindössze 7 % vallja ezt/, s e vélemény indokolása mögött kifejezetten öreg-ellenes attitűdök is fellelhetők, /pl. "tul kényelmesen élnek a fiatalok terhére", "nem érdemlik meg a törődést, visszaélnek vele", "nem is olyan alacsonyak a nyugdíjak", "nincs hiányuk semmiben" stb./.

Számottevő azonban azok aránya /24 %/, akik szerint az állam a kelletténél kevesebbet törődik az öregekkel, s e véleményt az iskolai végzettség, a foglalkozás, illetve a településtípus huzzák szét leginkább. A községektől a főváros felé, az alacsonyabbtól a magasabb iskolai végzettség felé, az alacsonyabban kvalifikált foglalkozásuktól az értelmiségi foglalkozásuk, vezető beosztásuk felé haladva mind sűrűbbé válik e vélemény deklarálása /pl. a diplomások, illetve a vezető beosztásuk és értelmiségiek között - 50 % körüli aránnyal - már kifejezetten ez a modális vélemény. Mint korábbi kérdéseinknél is, ezuttal is úgy tűnik, hogy a magasabban kvalifikált városi, fővárosi lakosság mindennapi tapasztalataiban sűrűbben találkozik azzal a - már említett - dilemmával, amely szerint kötelesség ugyan gondoskodni az idősebb családtagokról, ennek azonban életünk mai feltételei mellett nagyon nehéz megfelelni. /A hagyományos életmódot - vagy annak bizonyos elemeit - még ma is jobban őrző, községekben élő

lakosság számára valószínűleg még nem jelentkezik ilyen éles formában ez. A ház körüli, vagy a háztáji gazdaságban végzett munkák sok olyan munkafázist tartalmaznak, amelyeket igen öreg korban is el tudnak látni részben vagy teljes egészében az emberek, a szomszédsági kapcsolatok ma is élő, interperszonális kapcsolatok, amelyek oldják a napközben otthon maradó, "házat őrző" öregek magányát, ugyanakkor egyre több közöttük a nyugdíjjogosult, akiknek - havonta, rendszeresen jutva pénzhez, önbecsülésük, tekintélyük a családon belül - a korábbi évtizedekhez képest - megnövekedett./

Azok az indokok, amelyekkel válaszadóink véleményüket alátámasztják, nem arról tanuskodnak, mint ha az emberek valamilyenféle "felelősséget" akarnának az államra hárítani. Az indokok két fő csoportja közül az egyik az alacsony nyugdíjakat teszi szóvá, a másik fő csoportba pedig olyan birálatok, vagy javaslatok sorolhatók, amelyek az öregekről való átgondoltabb, rugalmasabb, differenciáltabb, koncepciózusabb szociális gondoskodást igényelnének. Ilyenek pl. a nyugdíjas házakra, "öreg napközijeszerű" intézmények létesítésére tett javaslatok /amelyek elfoglaltságot adnak, segítenek az idő eltöltésében/; amelyek az öregséggel járó kiadások /pl. gyógyszer, szemüveg stb./ árszintjének körültekintőbb, humánusabb megszabását látnák kívánatosnak; amelyek arra tesznek javaslatot, hogy az un. infrastrukturális beruházások létesítésekor jobban tekintetbe kellene venni a növekvő arányú idős koru népesség igényeit, képességeit /pl. közlekedés, mozgólépcsőhasználat, átkelőhelyek, alul-, felüljárók lépcsői, korlátai stb./; vagy amelyek azt teszik szóvá, hogy az öregek "megsegítése" gyakran kampányszerűen történik, szisztematikusabban kellene foglalkozni az arra rászoruló felkutatásával; stb, stb. E birálatok-javaslatok között számos megfontolandó van, de ami bennük - kutatásunk szempontjából - a leginkább figyelmet érdemlő: kevés jelét láttuk annak, hogy a közvélemény - nem ismerve el eléggé a családok feladatait, felelősségét - a megoldást a családok és az állam egyenlőtlen munkamegosztásában látná, mégpedig oly módon,

hogy abból az állam jobban vegye ki részét, mint a családok. Ehelyett kifejezetten igény lenne azonban egy olyan, átgondoltabb szociálpolitikára, amely a jelenleginél körültekintőbben mérlegelné a családok lehetőségeit és teljesítőkéességét, s a rendelkezésre álló forrásokkal ésszerűbben gazdálkodva, differenciáltabban kezelné az öregséggel kapcsolatos, azon szociológiai, pszichológiai jellegű problémákat, amelyek ma már - az általánosan ismert anyagi-, és egészségügyi problémákkal közel azonos nagyságrendűek lehetnek. A magukat feleslegesnek érző, céltalanul élő idős emberek növekvő tömege, és az ennek súlyát és felelősségét átérző, de a problémát megoldani nem képes családok frusztráltsága csak növeli a generációk konfliktusait, amelyekre ráakódik - e konfliktusokat súlyosbitva - olyan előítéletek, sztereotípiák egész sora, amelyek keletkezése nem ritkán régebbi időkre nyulik vissza. A következő fejezet ez utóbbiak vizsgálatára vonatkozó főbb eredményeinket foglalja össze.

IV. AZ IDŐS KORRA, AZ ÖREG EMBEREKRE VONATKOZÓ ELŐITÉLETEK A KÖZVÉLEMÉNYBEN

Közvéleménykutatásunk egyik középponti témája annak vizsgálata, hogy milyen előítéletek élnek ma az öregedés, az idős emberekkel való együttélés problémáival kapcsolatban. Mivel a növekvő arányban magukra maradó idős emberek helyzetének javítása ma mindinkább olyan "össztársadalmi feladat", amelyhez az idős koruk iránti tolerancia általános növekedésére lenne szükség, ismernünk kell, hogy a fiatalabb generációk mutatnak-e készséget e tolerancia növelésére, vagy pedig inkább az-e a jellemző, hogy ellenállnak ennek. E toleranciakészséget /illetve ellenállást/ az is meghatározhatja, hogy milyen az idős korra, az öreg emberekre vonatkozó előítéletek, sztereotípiák tartalma, erőssége, irányultsága.

A közvéleményben élő, előítéletekként megszilárdult és funkcionáló vélemények élettartama elég hosszú, azok gyakran generációról-generációra hagyományozódnak tovább. Arra számítottunk, hogy azok természetrajzáról, működésükről, tartalmáról, az őket vezérlő, orientáló értékekről sokat megtudhatnánk, ha a kérdőív-kérdések elkészítése előtt olyan "forrásokhoz" nyulnánk, amelyek azok különböző "életjeleit", megnyilvánulásait magukon hordozzák, reprezentálják. Az öregedéssel, az idős emberekkel való együttéléssel kapcsolatos, ma élő előítéletek között is számos olyan van, amelynek eredete régebbi korokra nyulik vissza. Vizsgálatuk egyik lehetséges forrásául kínálkoztak azok a magyar szólások és közmondások, amelyek az öregekkel való együttélés tapasztalatait, ennek az együttélésnek, az öregekkel való bánásmódnak normatíváit sűrítik magukba. Össze gyűjtésük a MAGYAR SZÓLÁSOK ÉS KÖZMONDÁSOK című, O.Nagy Gábor által összeállított gyűjteményből történt, amely - mintegy huszezer szó- lást, közmondást tartalmazva - ma a legteljesebbnek tekinthető. Köz- ülük 160 vonatkozik az idős korra. Megfelelő tartalmi elemzésük után bőven merithettünk belőlük a közvéleménykutatás kérdőív-kérdé- seinek elkészítéséhez is. /A tartalomelemzés eredményeit e jelentés Függeléke tartalmazza./

A tartalomelemzés alapján nyolc tartalmi csoportot képezhettünk /lásd Függelék/, segédanyagul azonban csak azokat a pozitív illetve negatív kontextusú, ironikus vagy-pedig ünnepélyes hangvételi szólásokat, közmondásokat használtuk fel, amelyek megítélésünk szerint előítéleteket, sztereotípiákat hordoznak. /Nem merítettünk például a szólások, közmondások egyik legnagyobb tartalmi csoportjából, "Az öregség természetes állapot, az öregedés a természet rendje" megnevezésükből, amelyhez 34 közmondás tartozik. Ugy ítéltük meg, hogy ezek nem "előítéletesek", hanem tárgyilagos, ténymegállapító, leíró kontextusban fogalmazzák meg, hogy az öregedés folyamata, a halál bekövetkezése természetes folyamat, az ember - ugyanugy, mint a természet, vagy használati tárgyaink - elkopik, elöregszik, elmulik./

Részben az előítéleteket, sztereotípiákat hordozó szólások, közmondások, részben pedig egyéb megfontolások alapján az előítéleteknek négy, nagyobb tartalmi csoportját alakítottuk ki:

- a/ "Az idős ember a családban",
- b/ "Az idősök és fiatalok közötti viszony",
- c/ "Az idős koruak tulajdonságai, magatartásuk",
- d/ "Az idős koruak munkája, "haszna"

megnevezésű előítéletcsoportokat. Hogy ezek mennyire intenzíven élnek közvéleményünkben /illetőleg a népesség egyes rétegeinek, csoportjainak gondolkodásában/, azt - a kérdőíves közvéleménykutatások hagyományainak, illetőleg módszerbeli korlátainak figyelembevételével - oly módon vizsgáltuk, hogy mindegyik tartalmi csoporthoz 5-5 kijelentést, ítéletet fogalmaztunk, /összesen tehát 20 kijelentést, ítéletet/, s válaszadóinkat arra kértük, mindegyikről mondják meg: azokkal egyetértenek, vagy pedig nem értenek-e egyet.

Elemzésünk jelenlegi fázisában csupán arra van módunk, hogy a válaszok gyakoriságát, illetve azok társadalmi-demográfiai megoszlásait igen vázlatosan mutassuk be. Igéretesnek tartjuk ugyan-

akkor azokat a jelenleg folyamatban lévő, finomabb matematikai-statisztikai elemzéseket /pl. faktoranalízis alkalmazását/, amelyek ezen előitéletek egymáshoz való kapcsolódásait, valamint más véleményelemekkel és részletesebb, finomabb társadalmi mutatókkal való összefüggéseit vizsgálva ezen előitéletek mögöttes értékeinek szerkezetéről is információkat nyújtanak.

Ezuttal tehát csupán összefoglaljuk a válaszmegoszlások főbb tanulságait, a Függelékben pedig részletesen is közöljük az egyes kijelentésekre, itéletekre adott válaszok alapmegoszlását, abban a sorrendben, ahogyan az a kérdőívben szerepelt.

1. Általánosan elmondható, hogy az idős koruak iránti megértő, toleráns vélemények aránya többnyire meghaladja a negatív, intoleráns véleményekét. Ez azonban nem független attól, hogy mely tartalmi csoporthoz tartozó kijelentések, itéletek elfogadásáról vagy elutasításáról van szó. Az "idős ember a családban" és az "idősek-fiatalok közötti viszony" vélemény-csoportjain belül lényegesen nagyobb foku a pozitív, toleráns vélemények konszenzusa, mint az "idős-koruak tulajdonságai, magatartásuk", valamint "az idős-koruak munkája, haszna" kérdésköreiben, amelyekben növekszik a negatív, intoleráns vélemények aránya /sőt egyes esetekben - lásd Függelék - ez kifejezetten többségi véleménnyé válik/, s ez utóbbi két tartalmi csoportnál növekszik azok aránya - esetenként a válaszadók 1/5-ét is eléri vagy meghaladja - akik véleményükben bizonytalanok, az adott kijelentést sem elfogadni, sem elutasítani nem tudják. A válaszmegoszlások alapján azt is mondhatnánk, a négy előitélet-csoport így két nagyobb egységbe, az a+b, valamint a c+d csoportba tömörült.^x

^x Hasonló ehhez az, amit a szólások, közmondások tartalomelemzésénél is tapasztalhattunk. E két utóbbi /most c+d-nek nevezett/ tartalmi csoportokon belül a közmondások közt is több a negatív kontextusu. /Lásd: Függelék/

Csak a finomabb elemzések fogják majd kimutatni, de előfeltevéseink szerint e két nagyobb tartalmi egység elkülönülését az okozza, hogy az a+b csoportba tartozó előítéletek /idős emberek a családban - idősek és fiatalok viszonya/ több olyan elemet hordoznak, amelyek általános, elemi erkölcsi normák /pl. A FELNŐTT GYERMEKEKNEK MINDENKÉPPEN KÖTELESSÉGÜK, HOGY TÁMOGASSÁK IDŐS SZÜLEIKET; AZ ÖREGEK NEM KAPNAK ANNYI TISZTELETET AZ EMBEREKTŐL, MINT AMENNYIT MEGÉRDEMELNÉNEK; AZ IDŐS EMBEREKNEK IS JOGUK VAN A SZERELEMHEZ; stb./. A második, a c+d csoportba tartozók ugyanakkor jobban "kitettek" a mindennapi, konkrét tapasztalatoknak, hiszen mind az öregkorral járó személyes tulajdonságok /pl.... SEMMI SINCS INYÜKRE, MINDENÉRT ZSÖRTÖLŐDNEK/, mind az öregek munkája, haszna /pl. NEHÉZ MUNKÁT ADNI NEKIK, MERT FELEDÉKENYEK, HAMAR ELFÁRADNAK/ nagymértékben függhet attól, hogy az adott mikro-környezetben, családban, munkahelyen stb. milyen munkabírásu, milyen tulajdonságokkal rendelkező öregek élnek. Igazán "kiugró" e második csoporton belül az "AZ ÖREGEK SZERETNEK BELESZÓLNI A FIA TALOK CSALÁDI ÉLETÉBE" megfogalmazású kijelentés, amellyel a válaszadók kerek 70 %-a ért egyet - ez az öregekre vonatkozó negatív vélemények között a legerősebb - s mint a korábbi fejezetekben, más véleménykérdések kapcsán már láttuk, olyan, igen általánosan elterjedt vélemény, tapasztalat, amely a többgenerációs családok együttélésének úgy tűnik, csaknem olyan komoly akadálya, mint a földrajzi távolság vagy a lakáshiány. Ugy érezzük, a családszociológiai vizsgálatok még mindig nem figyeltek fel eléggé arra, hogy a nukleáris család általánossá válása, az ezzel együttjáró, új életmódelemek mennyire elementáris erővel változtatják a generációk közötti viszonyokat. E negatív vélemény nagy intenzitása arra mindenképpen figyelmeztet, hogy a generációk együttélését az emberek nagy többsége ma kényszer-helyzetnek tekinti; az önálló, szülői kontroll nélküli életvitel ma nagyobb értéket jelent, mint a "nagycsalád" anyagi bázisát már elveszített, s csupán pszichikus terhekkel járó, szoros köteléke.

2. A szokásosan alkalmazott társadalmi-demográfiai változók közül legerőteljesebben az iskolai végzettség befolyásolja az előítéleteket, - érthető módon - ezzel csaknem azonosan "mozog" a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely /a foglalkozás/ változója. Már kisebb szerepe van a válaszadók életkorának, valamint a nemnek, s még kevesebb alkalommal jelent differenciáló tényezőt a településtípushoz tartozás.

Ami az iskolai végzettséget illeti, általánosan megfigyelhető, hogy a több általános, elemi erkölcsi normát hordozó, a+b tartalmi csoportokhoz tartozó előítéleteknél az a jellemző, hogy az iskolázottság növekedésével növekszik az öregek iránti tolerancia. Frappánsan jellemzi ezt például az idős emberek szexuális igényeivel kapcsolatos előítéletek iskolai végzettség szerinti megítélése: a 8 osztálynál kevesebbet végzetteknél 67 %, az ennél többet végzetteknél 90 % fogadja el azt, hogy az idős embereknek is joguk van a szerelemre, de ennek fordítottjánál, a "nem illő dolog az, ha az idősebb emberek szerelmesek lesznek" megfogalmazásnál ez teljesen megfordul: az e véleményt elfogadó, kisebbségben maradt átlag /20 %/ mellett a legalacsonyabban iskolázottaknál ennek elfogadása többségi véleménnyé válik.

Az a+b csoporttól a c+d csoportok felé haladva /amelyről már megjegyeztük, hogy ez utóbbinál megoszlóbbak a pozitív és negatív vélemények/ elmondható, hogy az iskolázottabbak, főként a diplomások /más oldalról pedig a vezető beosztásúak, illetve értelmiségi foglalkozásúak/ körében megnő a bizonytalan választ adók aránya, sőt esetenként éppenséggel az jellemző, hogy e csoportokban a "bizonytalan állásfoglalás" válik modálissá. Ugy tűnik tehát, minél iskolázottabbakról van szó, annál inkább mentesek a - főként intoleráns, "öreg-ellenes" előítéletektől, annál kevésbé fogadnak el elfogultan "előjeles" kijelentéseket, s szívesebben vállalják a meditativabb, differenciálóbbról vélemény-nyilvánításra módot adó "bizonytalan" választ.

A foglalkozás - ha szorosan össze is függ az iskolai végzettséggel - olykor sajátosan befolyásolhatja egy-egy előítélet elterjedtségét. A kevésbé kvalifikáltak /pl. betanított-, és segéd munkások/ körében például többen értenek egyet azzal, hogy az öreg nehezen akarják átadni helyüket a fiataloknak; a vezető beosztásúak, értelmiségiek, szakmunkások kevésbé találják fontosnak "hallgatni az öreg tanácsait"; azzal, hogy a "munkahelyeken az idősebbek még akkor is elvárják, hogy előnyöket élvezzenek, ha már nem tudnak dolgozni" - leginkább az irodai dolgozók, legkevésbé a vezetők értenek egyet; a szinte vallásos kicsengésű "az öreg szívesen áldozza fel mindenüket gyermekeikért" véleményrel leginkább a háztartásbeli nők, illetőleg a nyugdíjasok, legkevésbé pedig az értelmiségi foglalkozásúak, a vezető beosztásúak értenek egyet.

Az életkor véleménydifferenciáló szerepéről beszélve szinte általánosan elmondható, hogy minél idősebb korcsoportról van szó, annál kevésbé fogadják el az idős korúak negatív tulajdonságait kidomborító megfogalmazásokat, illetve megfordítva, annál nagyobb mértékben értenek egyet a pozitív tulajdonságokat tartalmazóakkal. Jellegzetes példája ennek, hogy "az öreg azt szeretné, ha mindenben őket követnék" - vélemény elfogadásában, illetve elutasításában határozott válaszvonal van az 55 év alatti és feletti két korcsoport véleménymegoszlásában: az 50-54 évesek 55 %-a, de a nyugdíjba lépő, illetve ahhoz közel álló 55-59 éveseknek csak 37 %-a ért egyet ezzel. A már említett, legpregnansabb negatív vélemény esetében "Az öreg szeretne beleszólni a fiatalok családi életébe" / a legfiatalabbaktól a legidősebbek felé haladva mintegy 30 százalékpontot csökken az egyetértők aránya. Jellegzetes azonban, hogy a legfiatalabb korcsoportba tartozók igen gyakran fogadják el "az öreg szívesen áldozza fel mindenüket gyermekeikért" véleményt - hiszen segítségük nélkül nem tudnák megoldani pályakezdésüket, családalapításukat - az életkor növekedésével az e véleményt elfogadók aránya fokozatosan csökken, s csak a legidősebbek körében emelkedik újra magasra. /Magyarázata ennek feltehetően az, hogy az ún. "középkorú generáció" idős szülei már "nem

tudnak mit feláldozni", sőt azok éppenhogy középkori gyermekeik támogatására szorulnak. A legidősebbek ugyanakkor többé-kevésbé jogosan érzik úgy saját magukról, hogy életüket gyermekeikért hozott áldozatok közepette töltötték el./

A férfiak és nők közötti véleménykülönbségeket is első-sorban azok életkor szerinti megoszlásával együtt tudjuk értelmezni.

Igy pl. érthető, hogy a "sok baj megelőzhető lenne, ha hallgatnának az öregek tanácsaira" vélemény elfogadása az életkor előrehaladásával növekszik, de ez a tendencia a nők körében még erőteljesebb mint a férfiaknál /hiszen - feltehetően - ők azok, akik inkább "beleszólnak a fiatalok családi életébe", mint a férfiak/. Az "idős embernek is joga van a szerelemre" kijelentéssel - minél öregebbekről van szó - annál kevésbé értenek egyet, de ez a tendencia a férfiaknál lényegesen gyengébb, mint a nőknél. Ugyanez jellemzi az idős emberek szexuális életre vonatkozó, negatív megfogalmazású vélemény elfogadását is: a "nem illő dolog az, ha az idősebb emberek szerelmesek lesznek" kijelentés esetében a "nem egyetértők aránya" a legfiatalabbtól a legidősebb korcsoportok felé haladva 50 % százalékpontnyit csökken, és ezzel együtt a nők körében a kor előrehaladásával különösen megnövekszik a kijelentéssel egyetértők száma.

Viszonylag kis mértékben találtuk véleménydifferenciálónak a válaszadók település-tipushoz tartozását. Általánosságban talán annyi jegyezhető meg, hogy a konzervatívabb erkölcsi normákat sugalló ítéleteket a községekben élők szívesebben fogadják el, mint a városiak /pl. az idős emberek szexuális igényeinek megítélésében igen számottevő a különbség a falusi és városi válaszadók között/, ez azonban nagyban összefügghet a községi lakosok iskolai végzettség szerinti-, valamint kor megoszlásával is. Figyelemreméltó azonban, hogy az életmód, a helyi adottságok, tapasztalatok módosíthatják, az átlagostól eltéríthetik az öregek

helyzetének, tulajdonságaiknak megítélését a községekben. Így pl. "az öregek nem szorulnak akkora támogatásra, mint ahogy mondják magukról" megfogalmazású véleményt a községi lakosok többen vallják magukénak, mint a városiak, hiszen a kerttel, állatokkal rendelkező háztáji gazdaságok biztos alapot nyújtanak az öregek élelmezésére, míg a városi nyugdíjasok alapvető pénzbeosztási gondok között tudják csak ezt megoldani. De a községi lakosok - minthogy körükben gyakoribb az öreg emberekkel szoros családi kötelékben való együttélés - sűrűbben értenek egyet azzal a véleménnyel is, hogy "az idős embereknek semmi sincs inyükre, mindenért zsörtölődnek" - ez a távol élő idős szülőket ritkábban látogató városi családoknak bizonyára ritkább tapasztalata.

3. Az öregekkel kapcsolatos előítéletek alakulását jellegzetesen befolyásolja egy - korábbi elemzéseinkben kevésbé alkalmazott - - változó, a válaszadók vallásosságának foka. Súlyának, szerepének részletesebb elemzése még előttünk álló feladat, e tekintetben a már említett, folyamatban lévő faktoranalízis az, amelytől a jelenleg rendelkezésünkre álló adatoknál megbízhatóbb eredményeket várunk.

A vallásosság fokának, mértékének megállapítására - amint ez ismert - ma kevésbé alkalmasak az un. objektív mérőszámok /ilyen lehetne pl. a felekezethez tartozás, egyházi adó fizetése, egyházi rendezvények látogatása, egyházi szertartások /keresztezés, esküvő, temetés, stb./ igénybevétele, a gyermekek hittanra taníttatása stb./. Korábbi közvéleménykutatási tapasztalatok arra mutattak, hogy - ha ebben sok bizonytalansági tényező is van - megfelelőbb mércéje lehet a vallásosságnak jelenleg olyan kérdőív-kérdések alkalmazása, amelyek "bevalláson", a válaszadók "önbesorolásán" alapulnak. Ilyen kérdőív-kérdést, mérőeszközt dolgozott ki és alkalmazott több ízben Tomka Miklós vallásszociológus, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkatársa, amelyet jelen kutatásunk

számára változatlan formában vettünk át. Próbálkozásunkat nemcsak az indokolta, hogy feltételezésünk szerint társadalmi értékeken alapuló, régi időkben kialakuló előítéletek, sztereotípiák vizsgálata aligha képzelhető el anélkül, hogy eltekintetnénk az egyház, a vallás többévszázados eszmei-ideológiai hatásától. Indokolja az is, hogy a nemzetközi demográfiai szakutatók azon területe, amelynek célja a népesedési magatartást /elsősorban a gyermekvállalást, családalapítást/ mozgató attitűdök szerkezetének, mechanizmusainak feltárása, mindezekig a vallásosság és ezen attitűdök között mutattak talán legerősebb kapcsolatokat.

A vallásosságra vonatkozó, önbesoroláson alapuló kérdőív-kérdés alapmegoszlásai - minthogy azok előzetes feltételezéseinkkel is, de korábbi, reprezentatív mintákon kapott megoszlásaival is egybevágóak - felbátorítottak arra, hogy ezt a "mérce" az öregekkel kapcsolatos előítéletek elemzésénél is alkalmazzuk.

E kérdés alapján a vallásosság öt fokozata állapítható meg. Az első fokozatba a magukat legintenzívebben vallásosnak tartók, az ötödikbe a magukat egyáltalán nem vallásosnak sorolók kerültek. Az öt fokozaton belül az országos minta megoszlása a következő volt:

1. fokozat:	11 %
2. fokozat:	40 %
3. fokozat:	9 %
4. fokozat:	17 %
5. fokozat:	18 %
nem besorolható:	5 %

E fokozatok társadalmi-demográfiai változók szerinti alakulását vizsgálva feltételezéseinkkel egybevágott az, hogy a nők, illetve községi lakosok körében több a magukat vallásosnak, nagyon vallásosnak tartó, továbbá, hogy a vallásosság az életkor előrehaladásával, az iskolai végzettség csökkenésével növekszik.

Előfeltevésünk az volt, hogy minél vallásosabb emberekről van szó, annál nagyobb mértékű körökben az öregek iránti szeretet,

tisztelet, megbecsülés elfogadása, hiszen ez egybecseng a vallás számos normatívájával, a tizparancsolat egyes tételeivel, a biblia példázataival stb.

Ez az előfeltevésünk azonban nem vált be konzekvensen. Azt tapasztalhattuk ugyanis, hogy - különösen az olyan, akár pozitív, akár negatív előjelű kijelentések esetében, amelyek már a régi időkben kialakult szólások, közmondások megfogalmazásaiban is igen direkt módon hordoztak előítéleteket - a vallásos emberek véleményei jobban polarizálódnak, pregnánsabban oszlanak meg un. "öreg-pártiakra" és "öreg-ellenesekre", mint a kevésbé vallásosaké vagy a nem vallásosaké. Bizonyos értelemben úgy is felfoghatnánk ezt a jelenséget, mint az iskolai végzettség, a műveltségi színvonal hatásával ellentétes tendenciát. Míg a vélemények iskolázottság szerinti megoszlását vizsgálva azt találtuk, minél "előítéletesebb" kijelentésről van szó, a magasan iskolázottak annál inkább vonakodnak azt elfogadni vagy elutasítani, s annál inkább válnak medidatívvá, "bizonytalanná", most azt gondolhatjuk: minél vallásosabb /s ez többnyire alacsonyabb iskolázottságot is jelent/ emberekről van szó, annál inkább "hajlandók" választani, annál kevésbé idegenkednek az egyértelmű állásfoglalástól. E magatartásuk azonban, ha "hagyományosabb" előítéletekről van szó, méginkább jellemző. /Ilyenek pl: az öregek szexuális életének megítélése, az öregek jó-, és rossz tulajdonságairól alkotott vélemények, annak megítélése, hogy "érdemelnek-e tiszteletet" az öregek, "áldozatkészek-e" vagy sem./

E témakörökben a régi idők közmondásai is bőségesen alkalmaznak pozitív és negatív kontextusú, ironikus /olykor szinte sértő, bántó/ és ünnepélyes hangvitelű megfogalmazásokat egyaránt, ugyanarra a tárgyra, témára vonatkozóan. Arra kell tehát gondolnunk, hogy a vallásosságnak e - iskolai végzettséggel ellentétes - hatását a műveltségi színvonal önmagában nem magyarázza, hanem arról lehet szó, hogy minél vallásosabb valaki, annál nagyobb a készség benne konzervatív értékek őrzésére, akár pozitív, akár

pedig negatív előjelű előítéletek, sztereotípiák formájában jelenítve meg azokat.

Mint említettük, e probléma mélyebb elemzése még előttünk áll, az előzetes adatok azonban már jelenleg is figyelemkeltőek a "vallásosság", mint változó érték-, és előítélet-kutatásokban való, szélesebbkörű alkalmazási lehetőségei szempontjából.

V. Felkészülés az öregkorra

Az idős emberek helyzetét, közérzetét, a nyugdíjas évek eltöltését az objektív körülmények /mint az egészségi állapot, az anyagi helyzet, a család közelsége, támogatása, stb./ mellett nem kis mértékben befolyásolja, hogy ők maguk - vagy más oldalról mi, a fiatalabb generációk - hogyan készültek/készülünk fel az életnek e későbbi szakaszára. Az anyagi tartalékok biztosításán túl - ami már önmagában nem egyformán lehetséges mindenki számára - rendelkeznek-e megfelelő "előrelátással", pszichikus felkészültséggel az emberek arra vonatkozóan, hogy mindennapjaik szervezéséhez, életvezetésük egészéhez merőben más "stratégiára" lesz szükségük; képesek és hajlandók-e ezt tudatosan végiggondolni, vagy inkább az-e a jellemző, hogy az utolsó, aktív évek még annyira igénybe veszik energiáikat, hogy elhárítják maguktól az e problémákkal foglalkozást, s a gazdasági aktivitás megszűnése - az ezzel együttjáró, más hátrányokkal együtt - váratlanul, "sokszerűen" éri őket; vagy pedig éppenhogy aggodalmakkal, szorongásokkal telve gondolnak-e a nem kívánt öregkorra?

Közvéleménykutatásunkban nemcsak azért foglalkoztunk e kérdésekkel, mert úgy gondoltuk: ha az öregkorra való, e pszichikus felkészülés nem megfelelő, akkor a különböző szocializációs intézményeknek /pl. iskola, ismeretterjesztés, tömegkommunikáció, társadalmi szervezetek stb./ e tekintetben - éppen az idős koruak növekvő aránya miatt - az eddiginél több segítséget kellene nyújtania a lakosság számára. Figyelmünk azért is terjedt ki e területre, mert az "élet minőségével", a "jólléttel" foglalkozó, újabb keletű szociológiai kutatások - amint erre többek között az 1982. évi mexikói nemzetközi szociológiai kongresszuson elhangzott előadások is kitértek - mind nyomatékosabban hangsúlyozzák a "jól-lét" un. p r i v á t t e r m e l é s é n e k szempontját, vagyis annak a beállítódásnak, azoknak az attitűdöknek szerepét, amelyeket az ember "öntevékenyen", saját maga képes működtetni életminőségének

javitása érdekében. A magunk részéről e fogalomkörbe, a "jól-lét" privát termelésébe soroljuk az egészséges életvezetésnek azt a készségét is, amelyet az élet késői ciklusára való felkészülés jelent.

Problémánkat két nézőpontból megközelítve vizsgáltuk. Egyrészt a mintába kerülő, nyugdíjas válaszadóktól érdeklődtünk afelől: voltak-e terveik, elképzeléseik a nyugdíjas évek eltöltésére vonatkozóan, s e tervek, elképzelések megvalósultak-e, vagy sem. Másrészt kérdésekkel fordultunk azokhoz a 40 évesnél idősebb, de még nem nyugdíjas válaszadókhoz is, akik számára a nyugdíjas kor elérése már "belátható távot" jelent: a megfelelő életkor elérésekor azonnal nyugdíjba szándékoznak-e menni; vannak-e terveik, elképzeléseik arról, hogy miként töltik majd nyugdíjas éveiket; vannak-e olyan dolgok, amelyekre szorongással, aggodalmaskodva gondolnak, illetve mi az, amit szeretnének elérni életük e szakaszára. /Ide kívánczik az a megjegyzés, hogy 1000 fős mintánkban mind a nyugdíjasok, mindpedig a 40-55, 60 év közöttiek száma elég kicsi. A most következő interpretációkat ezért - ha bizonyos, számszerű eredményeket tartalmaznak is - mi magunk is óvatosan, inkább csak jelzéseként kezeljük. Az öregkorra való felkészülés feladatát, problémáit azonban igen fontosnak tartjuk, s várható, hogy megállapításainkat az MTA Szociológiai Intézet öregek körében készített interjuinak elemzése információkban gazdagítja./

Ami a már nyugdíjban lévőket illeti, azt találtuk, csupán mintegy egyharmaduk volt olyan, akik konkrét tervekkel, elképzelésekkel mentek nyugdíjba. E konkrét tervek között legtöbbször további munkavállalásra - vagyis nyugdíjuk kiegészítésére - gondoltak, kisebb mértékben - s nagyjából azonos arányban - a család segítésére; utazásra, szórakozásra; valamilyen hobby folytatására, barkácsolásra, kertészkedésre.

A nyugdíjasok nagyobb hányada - mintegy kétharmada - arról adott számot: csak igen homályos, általános elképzeléseik voltak arról, hogy idős korukat "szépen", "gondtalanul" fogják majd tölteni, vagy pedig általánosságban bizakodtak, hogy "nem kell majd másra szorulniok", "el tudják majd látni magukat", de számottevő részük - ez utóbbi csoportnak közel egyharmada - még általánosságokra sem gondolt, csupán azt válaszolták: nem voltak terveik.

Most, a nyugdíjas éveket töltve közel 50 %-uk érzi úgy, hogy konkrétabb, vagy pedig általánosabb, homályosabb elképzeléseik nem valósultak meg, hogy nyugdíjas korukat, életüket nem ilyennek képzelték. Az elképzelések megvalósulásának legfőbb akadály a betegség, az egészségi állapot romlása, a rangsorban második okot a szűkös anyagiak jelentik, végül pedig különböző családi okok, körülmények.

Elgondolkoztató, hogy a jelenleg 40 éves kort betöltött, s a nyugdíjbalépéshez lassan-lassan közeledő generáció nem sokkal "fantáziadusabb", mint a már nyugdíjban lévők.

Közel 70 %-uk nyilatkozott úgy, hogy a nyugdíjas kort elérve rögtön nyugdíjba szándékoznak menni, a fennmaradó hányad nagyobbik része a továbbdolgozás mellett döntene, kisebbik része pedig nem gondolkozott még erről.

Az azonnal nyugdíjba menni szándékozók tulnyomó többsége e döntését azzal indokolja, hogy "elfáradt, pihenni akar, nem bír tovább dolgozni", illetve "élvezni szeretné a nyugdíját". Ha kisebb mértékben is, de olyan indokot is emlitenek, hogy "jobban járnak, ha a nyugdíj mellett vállalnak munkát", illetve - ezzel azonos arányban - hogy "át kell adni a helyet a fiataloknak".

A nyugdíjas évek eltöltésére vonatkozó konkrét tervekkel, elképzelésekkel rendelkezők aránya - a már nyugdíjasokhoz képest - e fiatalabb generációnál megfordul: azok vannak többségben /az érintettek mintegy 3/4-e/, akik számot adnak konkrétabb elképzelésekről is. Ezek között vezet a hobby ápolása, bar-kácsolás, kertészkedés, kb. azonos arányu a nyugdíj melletti munkavállalás, illetve a család segítésének szándéka, s kevesebben utazásra, szórakozásra gondolnak.

A konkrét tervvel nem rendelkezők e generációnál kisebbségben maradó aránya - a már nyugdíjasokhoz hasonlóan - elsősorban "szépen, nyugodtan" eltöltendő öregkorra gondol, vagy pedig még ennyire sem.

A válaszadók demográfiai-társadalmi jellemzőit tekintve érthető, hogy konkrétabb tervekkel inkább az idősebbek, a közvetlenül nyugdíj előtt állók rendelkeznek. A vezető beosztásuk és értelmiségi foglalkozásuk körében többen vannak olyanok, akik "tervezik" idős korukat, mint az alacsonyabban kvalifikált rétegeknél /pl. segédmunkásoknál/. /Ez utóbbiakra az is nagyobb mértékben jellemző, hogy tovább kívánnak dolgozni, aktív kereső tevékenységüket nem akarják beszüntetni 55, illetve 60 éves korukban/

Figyelemreméltó, hogy a 40 éven felüli, még nem nyugdíjas generációnak több, mint 50 %-a adott olyan választ, hogy van dolog, amitől fél, ha nyugdíjas korára gondol. Jellegzetes különbség van e tekintetben az érintett korosztályhoz tartozó férfiak és nők között: a férfiak 40 %-a, a nőknek pedig 62 %-a fél a nyugdíjazástól. Mögötte a nők alacsonyabb fizetése, s - a férfiak nagyobb halandósága következtében - a házastárs, a férj elvesztése, a magáramaradottság miatti aggodalmak sejthetők. Nyugdíjas kortól való félelmeket sűrűbben emlitenek az alacsonyan kvalifikált foglalkozásuk /segédmunkások/, a háztartásbeli nők, illetőleg a vallásosak is. /Más szociológiai vizsgálatokból, szabadidővizsgálatokból tudott, hogy e rétegek - pl. az alacsonyan kvalifikáltak

aktiv életükben is "zártabban" élnek, kevesebb un. külső kapcsolattal /baráti-, más közösségek stb./ rendelkeznek, mint pl. a diplomások. A család elvesztése ilyen esetekben a szó szoros értelmében a külvilágtól való elzáródást jelentheti./

A félelmek, szorongások között kiugróan vezet a betegségtől, a haláltól való félelem, ezt a változó családi körülmények /pl. egyedülmaradás/ miatti aggodalmak követik, s a rangsorban csak harmadik helyen szerepelnek a lecsökkent jövedelem, a pénzbeosztás miatti aggodalmak.

Ennek megfelelően kérdésünkre /"Mit szeretne legjobban elérni, mire nyugdíjba megy?"/ legtöbben a "jó egészséget" kívánják maguknak, csaknem ezzel azonos súlyú az a kívánság, hogy a gyermekek jövőjével kapcsolatos elképzelések megvalósuljanak, s a kívánság-rangsorban csupán harmadik-negyedik helyen szerepel a megfelelő anyagi körülmények, megélhetési feltételek biztosításának vágya, illetve a gyarapodásra /pl. házépítés, lakás, kert, kocsik/ vonatkozó kívánságok.

Néhány évvel ezelőtt közvéleménykutatást készítettünk az elégedettség-érzés összetevőiről. Ennek során feltettük azt a kérdést is: ha teljesülne három kívánsága, melyek lennének azok. A kapott rangsor - hasonlóan a nyugdíjas kor elérésére kívánt dolgok rangsorához - ugyancsak ez volt: az egészségi állapot, a megfelelő, jó családi élet, s harmadik-negyedik helyen az anyagi körülmények, illetve lakáskörülmények javulása. Ugy tűnik tehát, igen erős közvéleményünkben a konszenzus abban, hogy fontosságuk szerint e három dolog az, ami az embert "elégedetté" teheti, illetve ami - a tulságosan általános megfogalmazásának itélt - "békes, nyugodt öregkor" tartalmát jelenti az emberek számára. Ezek az általánosan preferált, s valóban alapvető fontosságú "életcélok" azonban - arra kell gondolnunk - nem eléggé orientálóak azok-

nak a speciális, mindennapi, a fiatalabb generációk számára még át nem látható, vagy mellékesnek tűnő problémákra, nehézségekre való felkészülésben, amelyekkel az idős embereknek nap-, mint nap kell megküzdeniök, amelyek megoldása az idős emberek számára felnagyítódva, olykor akár nehezebb és kilátástalanabb, mint e nagy életcélok elérése. Így amikor arról beszélünk, hogy az öregek problémáinak megoldása "össztársadalmi" feladattá kell, hogy váljék, amelyben az intézményeknek, a családoknak és magánembereknek egyaránt részt kell vállalniok, abba bele kellene értenünk azt is, hogy az öreg korra való felkészülésnek egy olyan "tanulási folyamattá" kellene válnia, amelynek során az idős kor életvezetési stratégiája - beleértve annak legapróbb technikai mozzanatait is - elsajátítható.

x x x

Közüvéleménykutatásunk eredményei - mint ezt remélhetően sikerült érzékeltetnünk ebben az előzetes jelentésben - több irányban is elindíthatnak közös gondolkodási folyamatokat. Ezek közül hadd emeljük ki a számunkra egyik legfontosabb tanulságot: úgy tűnik, közvéleményünk - átérezve mind e problémák társadalmi súlyát, mind pedig a családok fokozódó felelősségét - nyitott minden olyan, az eddiginél rugalmasabb és átgondoltabb szociálpolitika elfogadása iránt, amely a családok és a társadalom közötti egészséges és méltányos munkamegosztással kíván javítani az idős emberek helyzetén.

FÜGGELÉK

- I. Az öregekkel kapcsolatos előítéleteket tartalmazó kérdőív-kérdés alapmegoszlásai.
- II. Magyar szólások és közmondások az öregségről.

I.

AZ ÖREGKEL KAPCSOLATOS ELŐÍTÉLETEKET TARTALMAZÓ KÉRDŐIV-
KÉRDÉS ALAPMEGOSZLÁSAI

"Most arra szeretném kérni, mondja meg, hogy a következő véle-
ményekkel teljesen egyetért, vagy pedig egyáltalán nem ért egyet?"

		/százalékban/				
		telje- sen e- gyetért	egyál- talan nem ért egyet	bizony- talan	nem tud- ja	Össze- sen
01-	Az öregek munkája - nagyobb ta- paszthatatuk miatt - többet ér a fiatalok munkájánál	42	28	28	2	100
02-	Az öregek gyanakvóak, mindenki- ben ellenséget látnak	26	51	21	2	100
03-	Jelentős az a segítség, amit az idősebbek a háztartásban, az uno- kák gondozásában tudnak nyújtani a családnak	92	2	3	3	100
04-	Az öregeknek jobban fáj a feles- legesség érzése, mint az anyagi problémák	86	4	7	3	100
05-	Nagyon jól tesz a családi élet- nek, ha a nagyszülők is osztoz- nak a mindennapi örömeiben-gon- dokban	85	5	8	2	100
06-	Az öregek azt szeretnék, ha min- denben őket követnék	48	34	17	1	100
07-	Nehéz munkát adni az öregeknek, mert feledékenyek, hamar elfá- radnak	43	36	19	2	100

/folyt./

/folytatás/

	telje- sen e- gyetért	egyál- talan nem ért egyet	bizony- talan	nem tud- ja	Össze- sen
08- Az idősebb embereknek is joguk van a szerelemhez	80	6	9	5	100
09- Az öregek nem kapnak annyi tiszteletet az emberektől, mint amennyit megérdemelnének	59	22	17	2	100
10- Az idősebbek nem veszik tudomásul, hogy a helyüket át kell adni a fiataloknak	41	33	23	3	100
11- A felnőtt gyermekeknek mindenképpen kötelességük, hogy támogassák idős szüleiket	93	2	4	1	100
12- Az öregek féltik, amijük van, ha tudnak se szívesen vállalnak részt a fiatalok anyagi gondjaiból	21	59	18	2	100
13- Nem illő dolog az, ha az idősebb emberek szerelmesek lesznek	20	59	15	6	100
14- Sok baj megelőzhető lenne, ha hallgatnának az öregek tanácsaira	65	11	22	2	100
15- Az öregek nem szorulnak akkora támogatásra, mint ahogy mondják magukról	33	29	32	5	100
16- A munkahelyeken egyáltalán nem becsülik azokat, akik kezdenek kiöregedni a munkából	28	54	13	5	100
17- Az öregek szeretnek beleszólni a fiatalok családi életébe	70	13	14	3	100
18- A munkahelyen az idősebbek még akkor is elvárják, hogy előnyöket élvezzenek, ha már nem tudnak dolgozni	38	34	22	6	100
19- Az idősebb embereknek semmi sincs inyükre, mindenért zsörtölődnek	30	47	21	2	100
20- Az öregek szívesen áldozzák fel mindenüket gyermekeikért	71	7	20	2	100

II.

MAGYAR SZÓLÁSOK ÉS KÖZMONDÁSOK AZ ÖREGSÉGRŐL

Az öregedéssel, az idős emberekkel való együttéléssel kapcsolatos, ma élő előítéletek között számos olyan van, amelyek eredete feltehetően régebbi korokra nyulik vissza. Vizsgálatunk egyik lehetséges forrásául kínálkoztak azok a magyar szólások és közmondások, amelyek az öregekkel való együttélés tapasztalatait, ennek az együttélésnek, az öregekkel való bánásmódnak normatíváit sűritik magukba.

Összegyűjtésük a MAGYAR SZÓLÁSOK ÉS KÖZMONDÁSOK című, O.Nagy Gábor által összeállított gyűjteményből történt, amely - mintegy huszezer szólást, közmondást tartalmazva - ma a legteljesebbnek tekinthető. Közülük 160 vonatkozik az idős korra. Megfelelő tartalmi csoportosításuk után bőven merithettünk belőlük a véleménykutatás kérdőív-kérdéseinek elkészítéséhez is, más oldalról pedig úgy találtuk, talán nem lenne érdektelen ezen az anyagon egy olyan célzatu, leegyszerűsített tartalmi elemzést elvégezni, amely azt próbálja megfejtetni: üzennek-e számunkra; a ma embere számára valamit e régi idők közmondásai.

Nem szakterületünk, így nem is vállalkozhatunk annak kifejtésére, hogy a szólások és közmondások milyen funkciókkal alakultak ki, s hogyan módosultak tartalmukban, jelentésükben, az adott környezettől, kortól függően. /Érdekes, hogy erre vonatkozóan a népszerű, de a szűkebb szakmai közönségnek szánt lexikonok, s egyéb anyagok sem kínálnak sok támaszt./ De ahhoz aligha fér kéttség, hogy kisebb-nagyobb közösségek konszenzusa alapján kikristályosodott véleményelemeket tartalmaznak, tömör és frappáns megfogal-

mazásuak, szuggesztív erővel bírnak, mai szakkifejezéssel élve véleménybefolyásoló - így is mondhatnánk: tömegkommunikációs - funkcióval rendelkeznek. Ugy gondoljuk, akkor, amikor oly kevés forrással rendelkezünk a különböző magatartásokat, cselekvéseket vezérlő, orientáló, régebbi korokra jellemző értékek, normák megismeréséhez, általánosságban is gyakrabban fordulhatnánk ehhez a sajátos műfajú, és tartalmában gazdag anyaghoz.

Jóllehet, a mi próbálkozásunk is magán viseli a hagyomány nélküliség jegyeit, azt is előre kell bocsájtanunk, hogy éppen a rendelkezésünkre álló anyag jellege az, ami miatt tartalom-elemzésünk számos olyan kérdésre nem tud felelni, amelyre egyébként maga a módszer lehetőséget adna.

Igy például azzal eleve számolnunk kell, hogy - mint minden "gyűjtemény", lexikon, szótár stb. - a közmondások gyűjteménye is rendelkezik olyan korlátokkal, amelyek az egyes tartalmi csoportok nagyságának, súlyának, gyakoriságainak interpretálásakor óvatosságra kell, hogy intsenek. Például azt, hogy az öreg emberek fizikai állapotáról jóval több közmondás van, mint az öregek igényeiről, e korlátok miatt nem interpretálhatjuk teljes biztonsággal úgy, hogy az öregkorral kapcsolatos vélemények, előítéletek nagyobb súlyt helyeztek az előbbire, mint az utóbbira, csupán csak sejthetjük, hogy valószínűleg erről is szó van.

Gyűjteményünk tartalmaz olyan szólásokat, közmondásokat is, amelyeket több értelemben használtak. Ilyen például a KÖNNYEN HULL AZ ÉRETT GYÜMÖLCS, amelynek egyik jelentése: az öreg embert olyan betegség is elviszi, amelyet a fiatal még kihever, a másik: akkor lehet valamit könnyen elérni, megszerezni, ha eljött az ideje. Vagy a TUL VAN MÁR AZ INNENEN, amely jelenti azt is: leélte már élete javarészét, de azt is: valaki tul van valaminek a kezdeti szakaszán, nem kezdő már valamilyen vonatkozásban. Esetenként egy-egy közmondás értelmezésének kettőnél több variációja is van. Ilyen például a JÓ AZ ÖREG A HÁZNÁL, HA KÁR NINCS IS, KÁRT CSINÁL, HA BAJ NINCS IS, BAJT CSINÁL /vagy: HA EGY CSEPP ESZE SINCS IS/,

amelyet egyik jelentésében öregek mondják magukról tréfásan, ha sikerült magukat valamivel hasznossá tenni, ekkor a mi besorolásunk szerint pozitív kontextusu, ironikus hangvételi megfogalmazásról van szó, másik használati módja: ha idős embernek mondják kötődésként, vagy tréfás szemrehányásként, ha valami bajt okozott, vagy kárt tett, ekkor kontextusa negatív; ám használták arra a /nem öreg/ emberre is, aki váratlanul, vagy tudtán kívül helyesen tesz valamit, segít valakinek valamiben. A több jelentéssel bíró szólások, közmondások esetén semmiféle támaszpontunk nincsen arra, hogy azok mely kontextusának használata volt a gyakoribb, az elfogadottabb.

Végül szegényesebb tartalomelemzésünk miatt is, hogy a feldolgozott szólások és közmondások keletkezési időpontja nem ismert, nem tudunk hát semmit mondani arról, hogy az idők folyamán vajon növekedett-e, vagy pedig csökkent a pozitív, illetőleg negatív kontextusu megfogalmazások száma /ami közvetett módon az öregek iránti tolerancia csökkenésére, vagy növekedésére utalhatna/. Valamit azonban mégis megmutatnak egy olyan, régebbi kor tapasztalataiból és életvezetési normáiból, amelyben az életmód egyik fő jellemzője a "nagycsalád", az öregekkel szoros családi kötelékben való együttélés volt.

A szólások és közmondások csoportosítását négy szempont szerint végeztük el, ezek a következők:

I. Tartalom:

1. Az öregség - természetes állapot, az öregedés a természet rendje
2. Az idős koruak fizikai állapota
3. Az idős koruak szellemi állapota, képességei
4. Az idős koruak szexuális élete
5. Az idős korról járó tulajdonságok
6. Az idős koruak érdemei; hasznuk
7. Az idős koruakkal való bánásmód
8. Az idős koruak igényei.

A tartalmi csoportok e széles skálája jól mutatja, hogy a szólások, közmondások rendkívül érzékenyen rezonálnak az idős koruak életének szinte valamennyi területére, vonatkozására. Tanulságos lehet ez számunkra, hiszen az idős kor szociológiai problémáival foglalkozó kutatások gyakran még ma is hajlamosak azokat kizárólag, mint anyagi-szociálpolitikai, vagy egészségügyi problémákat, feladatokat tárgyalni. Csak a nukleáris család mind általánosabbá válása következtében magányosan és céltalanul élő idős koruak növekvő aránya az, ami az utóbbi időben a figyelmet az un. "emberi vonatkozásokra" is felhívja, arra a pszichikus károsodásra, amely az ismert anyagi és egészségügyi problémákkal közel azonos nagyságrendű lehet, s amelynek mérséklése soha nem válhat a szociálpolitikai és egészségügyi intézmények kizárólagos feladatává. A szólások és közmondások e széles skálája éppenséggel azt mutatja, hogy értékeinkben, normáinkban v a n hagyománya az idős kor valamennyi "emberi problémája" egy- ségben kezelésének.

II. Kontextus:

Az egyes tartalmi csoportokhoz tartozó közmondások durván három fajta kontextusban jelennek meg.

Tárgyilagos, ténymegállapító, leíró kontextusnak neveztük az olyan megfogalmazásokat, amelyek nem emelik ki az öreg embernek sem valamely pozitív tulajdonságát, hasznát, érdemét, sem pedig negatív tulajdonságát, fogyatékoságát, hibáját, csupán "tényszerűen", mai kifejezéssel élve így is mondhatnánk: az ismeretterjesztés céljából rögzítik az élet e periódusával kapcsolatos tapasztalatokat. /Pl. SOK KÖHÖGŐ TÁRSSAL JÁR AZ ÖREGSÉG; TAVASSZAL FELFUJJA A SZÉL A KAPARÉKOT/ = tavasszal rendszerint jobban érzik magukat és új erőre kapnak azok az öregek is, akik télen sokat betegeskedtek, s ezért legyengültek./

Pozitív kontextusu megfogalmazás az, amely az öregek pozitív tulajdonságát, hasznát, érdemét emeli ki, pl. AZ ÖREG A KUTYA /= némely öregember felülmulja a fiatalokat tehetségben, tudásban, kedélyben/, a JOBB A VÉN FA ÁRNYÉKA, MINT AZ IFJU KARDJA /= megbízhatóbb védelem az öregek óvatossága, mint a fiatalok harciassága/.

Negatív kontextusu megfogalmazás az, amely az öreg emberek valamely negatív tulajdonságát, fogyatékoságát, hibáját emeli ki, pl. NAGY SZOMORUSÁG KURVÁS VÉNET LÁTNI; CSUF DOLOG, HA VÉNNEK ESZE KÉSŐN ÉRIK;

III. Hangvétel:

Érdemesnek tűnt egymástól megkülönböztetni a kontextust és a hangvételt, mivel feltűnő volt, hogy - legalábbis a tárgyilagosságot és a pozitív - kontextus többfajta hangvételben is megjelenhet, s ilyenkor éppenséggel a hangvétel az, amely az adott szólás, közmondás érzelmi atmoszféráját jeleníti meg.

Az ünnepélyes hangvétel az öregek iránti tiszteletet, megbecsülést, toleranciát sugallja, az ironikus hangvétel tréfás, élcelődő, csufolódó, kirívóbb esetekben akár sértő, az öregeket nevetség tárgyává tevő, végül pedig a semleges hangvétel - érzelmentességével mint ha azt célozná: tudomásul vétesse velünk, hogy az öregség az életnek olyan velejárója, amelyet - akár tesszik, akár nem - el kell fogadnunk.

Attól függően, hogy a különböző hangvételű megfogalmazások mely kontextusokkal kapcsolódnak össze, változhat az adott szólás, közmondás érzelmi atmoszférája, olykor pedig jelentése, funkciója is.

A MEGÉRT GABONÁJA AZ ISTENNEK tárgyilagos, ténymegállapító, leíró kontextusa ünnepélyes hangvételi, tiszteletet ébresztő. Kontextus tekintetében ezzel azonos az UNJA MÁR A FRISSET, CSAK A LASSUT JÁRJA, hiszen csupán azt a közismert tényt közli, hogy a nagyon öreg ember lassan tud járni, alig bír mozogni; ironikus hangvétele miatt azonban ez a szomorú tény elfogadhatóbbá, természetessé válik.

A korábban már említett példánk /JÓ AZ ÖREG A HÁZNÁL, HA KÁR NINCS IS, KÁRT CSINÁL, HA BAJ NINCS IS, BAJT CSINÁL/ esetében a negatív kontextus és az ironikus hangvétel összekapcsolódása inkább tréfálkozóvá teszi a szemrehányást, mintegy kisebbíti az öreg ember fogyatékoságát, s így toleranciát sugalló. Ám az ugyancsak negatív kontextusu MINÉL VÉNEBB, ANNÁL FÖSVÉNYEBB semleges, tényközlő kontextusa már inkább bíráló, vagy bántó.

IV. Hasonlat:

Nem lehetett nem felfigyelni arra, hogy az öregségről szóló közmondások milyen gazdagon élnek a hasonlat eszközével, s úgy találjuk, ez nem csak a stílust, a kifejezésmódot teszi rendkívül széppé és plasztikussá, hanem az érzelmi atmoszféra jelentésmódosító funkciójának ellátását is elősegíti. Így például semmiképpen sem találhatjuk véletlennek, hogy a bőségesen használt vallási motívumok kizárólag a legelső tartalmi csoportba sorolt közmondásokban /Az öregség - természetes állapot, az öregedés a természet rendje/ jelennek meg /pl. VÉNEBB, MINT A BECSEI KRISZTUS, SOKSZOR MEGETTE MÁR A HUSVÉTI BÁRÁNYT, KIKOPOTT A SÁTOROS ÜNNEPEKBŐL, ÖREG, MINT A SZENT PÉTER SZAMARA, VÉNEBB A TIZPARANCSOLATNÁL/, még ha nem is mindig ünnepélyes, hanem éppenséggel ironikus hangvétellel. A régebbi időkre jellemző életmódnak megfelelően jóval több a természeti hasonlat /öreg ló, vén ökör, érett gyümölcs, vén fa, agg eb, hegy, föld stb./, de a tárgyi világból vett hasonlatok is igen jellegzetesek /pl. kaszakő, borotva, köszörűkő, kard/,

s - ha némileg önkényesen is - de e csoporthoz soroltuk a mindennapi tevékenységekre utaló hasonlatokat is /pl. tánc, vendégjárás, nóta, muzsikás, teherhordás, hadvezetés stb./. Az idős korúak szexuális életéről szóló közmondások csak a természeti hasonlat eszközével élnek /A FIATAL KECSKE IS MEGNYALJA A SÓT, AZ ÖREG MEG ZACSKÓSTUL ELSZALAD VELE, VÉN DARÁZS IS MEGDONGJA A MÉZES KÖRTÉT/. Az ünnepélyes hangvételű megfogalmazások valamivel bővebben élnek a tárgyi hasonlatok, tevékenységekből vett hasonlatok eszközével /AGG, MINT A BELSŐ VÁR, RÉGI BOR JÓ BOR - ÖREG ÉSZ FINOM ÉSZ/, míg az ironikus hangvételhez inkább a természeti hasonlatok szolgálnak eszközként /NEHEZEN TANUL A VÉN ÖKÖR, MÉG A BODZAFÁNAK IS KÖSZÖN/.

A következőkben bemutatjuk az egyes tartalmi csoportokat, kontextusuk szerint taglalva. Azokban az esetekben, amikor egy-egy közmondás jelentése nehezen érthető, a Magyar szólások és közmondások által megadott értelmezéseket is közöljük.

1. AZ ÖREGSÉG -TERMÉSZETES ÁLLAPOT, AZ ÖREGEDÉS A TERMÉSZET RENDJE

A szólások és közmondások legnagyobb csoportját azok alkotják, amelyek az öregedés folyamatát, a halál bekövetkezését, mint természetes állapotot, mint a dolgok rendjét mutatják be. Kontextusuk tárgyilagos, ténymegállapító, leíró. Mint általánosságban, ezeknél is dominál az élcelődő, ironikus hangvétel, de itt a legszámottevőbb az ünnepélyesebb és a semleges megfogalmazás is.

E tartalmi csoport szólásai, közmondásai különösen gazdagon élnek a hasonlat eszközével. Az élet-halál sorsdöntő problémáiról lévén szó, nem véletlen, hogy vallásos motívumok csak ezeknél fordulnak elő, de a természetből és az ember-alkotta tárgyi világból vett hasonlatok gazdagsága is annak bizonyítását szolgálja: az ember - ugyanugy, mint a természet, vagy használati tárgyaink - elkopik, megöregszik, elmulik. Ennek hangsúlyozása az

öregkorral kapcsolatos szorongások enyhítését, az öregkor iránti megértést szolgálja.

- /1/ Megért gabonája az istennek
- /2/ Öregebb az atyaisten kertésznél
- /3/ Vén, mint az isten kertésze
- /4/ Lefelé jár már a hegyen
- /5/ Nő már a hegy
- /6/ A föld is örepszik
- /7/ Ha a fa megszárad, nem nyersül az meg
- /8/ Agg, mint a belső vár
- /9/ Hatvan felé, hazafelé
- /10/ Vénebb, mint a becsei Krisztus
- /11/ Sokszor megette már a husvéti bárányt
- /12/ Kikopott a sátoros ünnepekből
- /13/ Öreg, mint a szent Péter számar
- /14/ Vénebb a tizparancsolatnál
- /15/ Olyan vén, mint Matuzsálem
- /16/ Vénebb a bünnél
- /17/ Sok pénteket ért már meg
- /18/ Már számlálgatja az ebeket
- /19/ Egyidős a heterénnyel /heterény=fiastyuk/
- /20/ Hosszu belet huztak neki
- /21/ Vénebb a Mátránál
- /22/ Vénebb, mint a mátai ut
- /23/ Vénebb, mint a postaut
- /24/ Vénebb Paksnál
- /25/ Olyan vén, mint az országot
- /26/ Eljárt az idő, mint az öreglányon
- /27/ Tul van már az innen
- /28/ Öregnek az ajtóban, ifjunak lesben a halál
- /29/ Legjobb futót is eléri az öregség
- /30/ Elkopik az ember, mint a kaszakő
- /31/ Kelletlen vendég a vénség
- /32/ Fiatalnak is meg kell halni, de az öregnek már muszáj
- /33/ Az ifju meghalhat, az öregnek meg kell halni
- /34/ Nem egyszerre születünk, nem is egyszerre halunk meg

2. AZ IDŐS KORUAK FIZIKAI ÁLLAPOTA

Az előzővel csaknem azonos sullyal, a szólások és közmondások másik legtekintélyesebb csoportja az öreg emberek fizikai állapotát jellemzi. Érthető, hogy ennek főként negatív kontextusa igen hangsúlyos, az egészség, a teherbíróképesség megromlása, gyengülése, bár a közmondások olyan tapasztalatot is tükröznek, amely szerint a jó fizikai állapot hosszú ideig fennmaradhat. Az öregkor fizikai velejárói ritkábban pozitív, sűrűbben pedig negatív tapasztalatokban rögzítődnek. A hangvétellelre a csufolódás, ironia jellemző, amelyre ugyancsak jó lehetőséget kínálnak a természeti és tárgyi világból bőségesen merített tapasztalatok.

a / Pozitív kontextus:

- /35/ A fáradt ökör erősebben rakosgatja a lábát
- /36/ Tavasszal felfujja a szél a kaparékot
- /37/ Énekel az még a fia temetésén
- /38/ Jól bírja a farát
- /39/ Ugy megmegy, úgy megmegy, jobban se kell

b / Negatív kontextus

- /40/ Kiverte az ág a szemét
- /41/ Vénembert venyigével is agyonüthetni
- /42/ Öreg ember, öreg ló
- /43/ Maga árnyékának is köszön /= olyan vén, hogy a feje is reszket/
- /44/ A bodzafának is köszön /= - " - - " - /
- /45/ A szöszt is pösznek mondja
- /46/ A hamut is mamunak mondja
- /47/ Unja már a frisset, csak a lassut járja
- /48/ Nehéz az öregnek a frisset eljárni
- /49/ Ócska kocsi, vén ember - zityeg-zötyög
- /50/ Az öregnek kicsi kell, egyet iszik, bukik fel

- /51/ Ki vén korában házasodik, dajkát keres
- /52/ Öregasszonyok tánca nem sokat ér
- /53/ Szép asszony is, ha megvénül, csunya
- /54/ Öreg már akkor ugrik, mikor botlik
- /55/ Már csak akkor ugrik, hogyha botlik
- /56/ Vénember mindenhez lassu, csak a koporsóhoz gyors
- /57/ Tágul az ina
- /58/ Mihelyt botlik, mindjárt esik
- /59/ Elkölt immár az ő turpissága /= megcsufult az öregségtől/
- /60/ Az öregember olyan, mint a törött fazék
- /61/ Vén fa magától is kidől
- /62/ Könnyen hull az érett gyümölcs
- /63/ Maga a vénség elég betegség
- /64/ Öregség - mindennapi betegség
- /65/ Sok köhögő társsal jár a vénség

3. AZ IDŐS KORUAK SZELLEMI ÁLLAPOTA, KÉPESSÉGEI

A közmondások között relative kisebb aránnyal, ám igen konturosan jelenik meg az idős korra jellemző szellemi állapot demonstrálása. A negatív kontextusu megfogalmazások aránya itt is meghaladja a pozitívekét, és ez az idős korrall együtt gyengülő szellemi képességek megítélésének széles skálájával párosul; a tréfálkozó-csufoló hangvétel gyakoriságára az már önmagában elégséges magyarázatnak látszik, hogy a gyenge szellemi képesség általánosságban /a kortól függetlenül/ is köznevetség tárgya. A szigorú elítélés /pl. CSUF DOLOG, HA VÉNNEK ESZE KÉSŐN ÉRIK/, illetve bizonyos képességek - mindenekelőtt az emlékezőképesség - romlásának sokfajta említése pedig arra vall: a közvetlen környezet, a szűkebb család számára ez meglehetősen terhelő velejárója az idős koru családtaggal való együttélésnek. /A mai tapasztalat is ez: könnyebb a családnak egy fizikailag kevésbé teherbíró, esetleg betegeskedő idős ember felügyeletét, gondozását ellátni, mint az olyanét, akinek szellemi képességei megromlottak /pl. feledékeny, "gyerekes viselkedésű", megbizhatatlan, veszélyes stb./.

Ugyanakkor a közmondások olyan tapasztalatról is beszámolnak, hogy a gyenge szellemi állapot, a szellemi képességek romlása nem szükségszerű jellemzője az idős kornak: az öregek megfontoltsága, megállapodottsága, bölcsessége, tanácsai - szerencsés kiegészítői lehetnek a fiatalabbak fizikai erejének, vállalkozó szellemének, lendületének. /Szinte magát kínálja az a - ki nem mondott - következtetés, hogy a jó szellemi képességek tartós fennmaradása éppen attól várható, ha a különböző generációk közötti intenzív együttműködés nem szakad meg./ A pozitív szellemi képességek demonstrálását olykor ünnepélyes hangvétel is erősíti.

a / Pozitív kontextus

- /66/ Vén elme, fiatal erő veri meg a hadat
- /67/ Régi bor, jó bor - öreg ész, finom ész
- /68/ Ifjunak ereje, öregnek esze
- /69/ Nehéz az agg rókát törbe keríteni
- /70/ Nem fog a vénen a rávasz tanács

b / Negatív kontextus

- /71/ Nehezen tanul a vén ökör
- /72/ Végtére a maga nevét is elfelejti az ember
- /73/ Öreg cigány mindennap egy nótát felejt
- /74/ Vén hegedüs mindennap egy nótát felejt
- /75/ A vén muzsikus mindennap egy nótát felejt
- /76/ Vén brugós mindennap egy nótát felejt
- /77/ Az öregember mindennap egy nótát felejt
- /78/ Öregembernek szárába száll az esze
- /79/ A lába szárába száll az esze
- /80/ Inába szárad az esze
- /81/ Csuf dolog, ha vénnek esze későn érik
- /82/ Százesztendőös gyermek is félbolond
- /83/ Átkozott a százesztendőös gyermek

4. AZ IDŐS KORUAK SZEXUÁLIS ÉLETE

Talán éppen a magányosan élő öregek számának növekedése miatt, de megfigyelhető, hogy az idős emberek partner-kapcsolatait ma kevesebb bírálat éri a környezet részéről, mint régebben, bár napjainkra sem ritka, hogy szexuális életüket, intim kapcsolatok keresése, megteremtése iránti igényeiket előítélet, prudéria övezi. Az ambivalens megítélésmód a közmondásokban is tükröződik. A pozitív kontextusban megjelenő megfogalmazások jól érzékeltetik: a régebbi kulturáktól sem volt idegen annak elfogadása, hogy az élet élvezete, a szexuális kapcsolat természetes joga az idős embernek is, s hogy a szexuális élet képessége hosszú ideig fennmaradhat. Ugyanakkor a negatív kontextusu megfogalmazások nem csak annak konstatálását foglalják magukban, hogy az életkor előrehaladásával a szexuális igények-képességek is csökkennek, hanem azt is: idős korban "nem illő" dolog szerelmesnek lenni, kapcsolatokat keresni. Jellegzetes, hogy az e tartalmi csoporthoz tartozó szólások és közmondások szinte kizárólag ironikus hangnemben jelennek meg, amelynek eszközeül természeti hasonlatok szolgálnak.

a / Pozitív kontextus

- /84/ Öregember, ifju menyecske, ott terem Jancsika
- /85/ Vén darázs is megdongja a mézes körtét
- /86/ Nehéz vén kecskétől a sőt eltiltani
- /87/ A fiatal kecske is megnyalja a sőt, az öreg meg zacskóstul elszalad vele
- /88/ A vén ló is megröhögi az abrakot
- /89/ Némely hegy akkor is ég belül, mikor tetejét ellepte a hó
- /90/ Többet ér a vén sas az ifju bagolynál
- /91/ Jó a vén fa árnyékában megpihenni /= idős férj mellett van a menyecskének jó élete/
- /92/ Jól bírja a farát

b / Negatív kontextus:

- /93/ Vén kecske
- /94/ Este virágzik a tök
- /95/ Öreg is, vén is, kell neki mégis
- /96/ Csak a melle kívánja
- /97/ Nagy szomoruság kurvás vénet látni

5. AZ IDŐS KORRAL JÁRÓ TULAJDONSÁGOK

A szólások és közmondások egy kisebb csoportja azokat a megfigyeléseket rögzíti, amelyek a kor előrehaladása és a személyiség, az emberi tulajdonságok változása közötti kapcsolatra utalnak. Közöttük viszonylag ritkább annak említése, hogy az életkor nem befolyásoló /pozitív kontextusban: a fiatalos lendület, kedély hosszú ideig fennmaradhat; negatív kontextusban: a fiatalkori rossz tulajdonságok tartósulnak az idős korra is;/, többségük azonban inkább az előrehaladott életkor új tulajdonságok kialakulására gyakorolt hatására utal. Itt már kifejezetten a negatív kontextus kap hangsúlyt: ilyen "öregkori" tulajdonság a fősვნყség, gonoszság, éles nyelv, pletykálkodás, családi béke megbontása stb. Hangvételekre az ironia jellemző.

a / Pozitív kontextus:

- /98/ Az öreg a kutya /= némely öregember felülmulja a fiatalokat tehetségben, tudásban, kedélyben/
- /99/ Öregember nem vén ember, csak az idő járt el rajta /= ha valaki fölött eljárt is az idő, még lehet benne életerő, lehet szellemileg friss/
- /100/ Fiatal korában a falat is átugrotta, most meg a garádot sem bírja /= amennyire szoknyavadász vagy kikapós volt fiatalon, annyira jámbor és hűséges lett, mire eljárt fölötté az idő/

b / Negatív kontextus:

- /101/ Aki délig kutya, délután is kutya /= a rossz ember öreg korára sem javul meg/
- /102/ Aki délelőtt bolond, délután is az
- /103/ Aki délig kurta, délután sincs farka
- /104/ Aki délig nem jó, délután sem jó
- /105/ Olyan már az öreg, mint a vén
- /106/ A vénasszony dér-dur, mihelyt egy kis szél fuj
- /107/ A vénasszony nyelve élesebb a borotvánál
- /108/ Mennél vénebb, annál fősvényebb
- /109/ Minél vénebb a farkas, annál maróbb
- /110/ Egy öregember elég a háznál, egy vénasszony sok
- /111/ A vénasszony füle hegyesebb a nyulénál

6. AZ IDŐS KORUAK HASZNA, ÉRDEMEI

Ha nem is tulságosan nagy számban, de jónéhány olyan szólást, közmondást is találhattunk, amelyek azt latolgatják: milyen haszon származhat az öregek felhalmozott tapasztalataiból, munkabírásából. E tekintetben a mérleg a pozitivumok felé billen: a környezet számára biztonságot, támaszt nyújtó megfontoltság, bölcsesség, megállapodottság ünnepélyes hangvételben jelenik meg, a különböző munkatevékenységekben mutatott szivósság és rutin a kedves hangú, tréfálkozó "vállveregetés" formájában. Néhány közmondás utal csak arra - negatív kontextusban - hogy az öreg emberből már semmi haszon nem származik, teher a környezet számára. Akár pozitív, akár negatív kontextusról van szó, gazdagon élnek mind a természeti, mind a tárgyi világból vett hasonlatokkal.

a / Pozitív kontextus:

- /112/ Jó a vén fa árnyékában megpihenni /= jó az öregember tanácsait meghallgatni, tapasztalatait felhasználni/
- /113/ Vén fa alatt jó nyugodni
- /114/ Jobb a vén árnyéka, mint az ifju kardja

- /115/ Öregek vezérlik a hadat
- /116/ Gyakorta agg lovon verik agyon a farkast /= az idős ember olykor jobban ellátja a dolgát, mint a fiatal/
- /117/ A nyulat agg lovon verik néha agyon
- /118/ Mentül öregebb a kos, antul erősebb a szarva
- /119/ Arra való az öreg, hajtsa a köszörükövet
- /120/ A vénember mindenre jó, mint a szalonna
- /121/ Jó az öreg a háznál
- /122/ Öregember erősebben dolgozik, mint a fiatal

b / Negatív kontextus:

- /123/ Vén falusi mester végtére a tanításból is kikotlik
- /124/ A vénember olyan, mint a lőrinces /posadt/ dinnye /= az idős korára tehetetlenné vált embernek már semmi hasznát nem lehet venni/
- /125/ Szösszé válik az abrosz, mire megöregszik /= öregkorára hasznavehetetlenné válik/
- /126/ Öreg irás - vén firkálás /= elaggott, hasznavehetetlen ember/
- /127/ Jó az öreg a háznál, ha baj nincs is, bajt csinál, ha kár nincs is, kárt csinál /v. ha egy csepp esze sincs is/

7. AZ IDŐS KORUAKKAL VALÓ BÁNÁSMÓD

Meglehetősen nagy számban jelennek meg azok a szólások és közmondások, amelyek elsősorban normativa-jellegükkel tűnnek ki: a fiatalabb és idősebb generációk egymáshoz való viszonyára utalnak, közelebbről e viszony azon szituációira, amelyekben az életkori különbségek elsődleges szerepet játszanak. A tárgyilagos, ténymegállapító, leíró kontextusban fogantak ironikus - de akár "akasztófa-humornak" is nevezhetnénk - hangvétellel konstatálják, hogy a munkából kiöregedett, teljesíteni keveset képes embereket a környezet már nem sokra becsüli. Sokszinű a pozitív kontextusban megfogalmazódó normatívák tablója: a kornak kijáró tisztelet szinte erkölcsi

kódexbe illő követelménye ünnepélyes hangvételű, az ironikus hangvételűek pedig részben arra figyelmeztetnek: érdemes megszivlelni az öregek tanácsát, részben pedig kiméletességre, tapintatosságra intenek az öregek iránt, akiknek nemcsak fizikai erejük kevesebb, hanem érzékenyebbek, sértődékenyebbek is.

Normativa jellegüket a negatív kontextusu közmondások is megtartják: többségük azt hangsúlyozza, hogy idős korban már nem nevelhető, nem javítható az ember, kár energiát - vagy anyagiakat - beléjük fektetni, de olyan megfogalmazások is akadnak, amelyek éppen hogy óvatosságra intenek a zsugori, ravasz öregekkel szemben.

a / Tárgyilagos, ténymegállapító, leíró kontextus:

/128/ Agg ebnek, öreg szolgának egy a fizetése /= nemigen becsülik az olyan embert, aki már kiöregedett a munkából/

/129/ Agg ebnek, vén szolgának száll a becse

/130/ Vén szolgának, vén kutyanak egy a fizetése

b / Pozitív kontextus:

/131/ Öregség, elsőség /= tiszteld az idősebbeket!/
.

/132/ Öregember előtt kelj fel!

/133/ Becsüld meg az ősz szakállt!

/134/ Ősz fejnek süveget vess!

/135/ Jó a vén eb ugatására kitekinteni /= nem árt az öregek figyelmeztetéseit megszivlelni/

/136/ Kétfelé tekints, mikor az agg komondor ugat /= az öregek figyelmeztetéseit meg kell szivlelni/

/137/ Vén lóra könnyebb terhet rakj

/138/ Szakállas szolgának a szó is vereség /= az idős emberekkel, a meglett korban lévő alkalmazottakkal kiméletesen kell bántani, mert inkább szívükre veszik a korholó szót, mint a fiatalok/

- /139/ Szakállas szolgának a szó is elég
- /140/ Bajuszos szolgának pirongatás is verés
- /141/ Szakállas béresnek a pirontság is verés
- /142/ Nehéz a vén fognak a koncba harapni /= nem való öregembernek a megerőltető munka/

c / Negatív kontextus:

- /143/ Késő agg ebet szelidíteni /= öregkorban már nem nevelhető az ember/
- /144/ Késő az agg ebet táncra tanítani
- /145/ Nehéz már a vén fát hajlítani
- /146/ Nehéz agg fából guzst tekerni
- /147/ Nehéz a görbén nőttet sudárrá nőttetni /= nehéz már az idősebb embert nevelni, javítani/
- /148/ Nehéz a vén lóból poroszkát csinálni
- /149/ Félre öreg, megrug a csikó /= öregkorában már ne legénykedjék az ember/
- /150/ Kettőt nem tanácsos elvenni: vénasszonyt pénzéért, ó kocsit vasáért
- /151/ Kétfelé tekints, mikor az agg komondor ugat /= vigyázz magadra, ha vén, ravasz emberrel van dolgod/
- /152/ Vén ebre korpa is veszteség

8. AZ IDŐS KORUAK IGÉNYEI

Ha úgy tetszik, némi önkényesség is van abban, hogy igyekeztünk elkülöníteni azokat a közmondásokat és szólásokat, amelyek általánosságban, vagy pedig egy-egy vonatkozásban érintik az idős koruak igényeit, kívánságait, közöttük olyan is szerepel, amely akár más tartalmi csoportba is bekerülhetett volna. Ezzel az "önkényes" eljárással azonban talán méginkább fel tudjuk hívni a figyelmet arra, hogy más tartalmi csoportokhoz képest mennyire szegényesek azok a tapasztalatok, amelyek az idős emberek igényeinek megfigyelésén alapulnak. Amit ide sorolhattunk, azok tárgyilagos, leiró, vagy pedig negatív kontextusban fogalmazódtak meg.

a / Tárgyilagos, ténymegállapító, leíró kontextus:

/153/ Nincs olyan öreg, ki tovább ne kívánna élni

/154/ Nem remélhet sokat a vén

/155/ Puha kenyér, meleg ágy /= az öregek a könnyen megrágható ételt, a pihenést és a meleget szeretik/

/156/ Vénembernek kása a peccsenyéje, bor a patikája /= az öregember leginkább olyan étellel él, amelyet nem kell megrágnia, a bort meg orvosságként issza/

/157/ Vénembernek bor a leveze, kása a sültje

/158/ Nehéz már a vén fát megbolygatni /= nem való öregembernek a tartós környezetváltozás, az új életmódhoz, új szokásokhoz való alkalmazkodás/

b / Negatív kontextus:

/159/ Kedvetlen az öreg, olyan, mint a lánc, melyet ha felvesznek is, jaj, ha letesznek is, jaj /= az idős embernek semmi sincs kedvére, mindenért zsörtölődik, mindig kedvetlen/

/160/ Jó immár Őnéki a banyavirág is /= öreg már, kevéssel is beérheti/

X X X

Dolgozatunk bevezetőjében óva intettük magunkat attól, hogy az általunk képezett tartalmi csoportok gyakoriságaiból messze-
menő következtetésekre ragadtassuk magunkat. Hiszen valójában jog-
gal vethető fel, mennyire tekinthetjük "teljeskörűnek", de legalább-
is reprezentatívnak azt a 160 közmondást, amely elemzésünk tárgyát
képezi. Sok szakmai szempont szól azonban amellet, hogy O.Nagy Gá-
bor gyűjteményét jó reprezentációnak tekintsük egy olyan kor sztereo-
típiáiról, amelyben az öregekkel való családi-, és más mikroközös-

ségekben való együttélés a mainál lényegesen intenzívebb volt. Összegezeként nézzük hát meg, visszaadnak-e valamit ebből, üzennek-e számunkra valamit a fentebb bemutatott tartalmi szempontok szerint csoportosított adatok.

Nézzük először a legfontosabbat: a közmondások egyes tartalmi csoportjainak kontextus szerinti megoszlását:

Az öregekre vonatkozó magyar szólások és közmondások megoszlása
főbb tartalmi csoportjaik és kontextusuk szerint

/százalékban/

Tárgyilagos kontextus

- Az öregség természetes állapot, az öregedés a természet rendje	21	
- /Az öregek/ koruknak megfelelő bánásmódot igényelnek	4	
- Vannak érthető igényeik	2	27

Pozitív kontextus

- Az öregeknek tisztelet, kimélet jár	8	
- Az öregeknek van hasznuk, vannak érdemeik	6	
- Az öregeknek jogos szexuális igényeik vannak	6	
- Az öregek jó szellemi képességekkel rendelkeznek	3	
- Az öregeknek jó a fizikai állapotuk, a munkabírásuk	3	
- Jó tulajdonságok jellemzik az öregeket	2	28

Negatív kontextus

- Az öregek egészsége meggyengült, fizikai állapotuk rossz	17	
- Az öregek szellemi képességei csökkentek	8	
- Az öregeknek rossz tulajdonságaik vannak /alakultak ki/	7	
- Felesleges törődni az öregekkel	7	

- Az öregek szexuális aktivitása gyengül, illetlen, ha szexuális igényeik vannak	3	
- Nincs semmi hasznuk	2	
- Az öregek igényei nem számítanak	1	45

Mint látható, a közmondások centrumában - tartalmi szempontból - a tárgyilagos megfogalmazásu, "az élet rendje" - mondanivalót hordozó bölcselkedés áll, s ehhez társul - kiemelkedő gyakorisággal - az öregség szemmel legjobban látható jeleinek, a rossz fizikai állapotnak, a meggyengült egészségnek a konstatálása. Meglehetősen hitelesnek hangzik számunkra, hogy ezek középponti szereppel bírnak az öregségről, az öreg emberekről alkotott vélemények között. S hihető az is, hogy éppen a velük való együttélés intenzitásának mértéke az, ami e sztereotípiákat oly kiélezetten osztja meg: a tárgyilagos és a pozitív kontextusu, az öregedés, az idős emberek iránti toleranciát sugalló megfogalmazások 55 %-os, együttes arányával szemben a negatív kontextusuak 45 %-os arányt képviselő tömbje áll. Ha tehát arra akarnánk felelni, hogy közmondásaink vajon "öregpártiak-e" inkább, vagy pedig "öreg-ellenesek", azt kellene válaszolnunk; a vélemények megoszlására az a jellemző, hogy két módusuk van.

A pozitív és a negatív kontextusu megfogalmazások megoszlását vizsgálva az tűnik ki, hogy míg a pozitív kontextusuaknál a normativa-közlés - ez esetben a toleranciára intés - a gyakoribb, s a pozitív tulajdonságok /akár fizikaiak, akár szellemiek, akár pedig a személyiségre utalóak/ elenyésznek, a negatív kontextusuaknál megfordul a helyzet. Éppenséggel a tulajdonságok /fizikaiak, szellemiek, személyiségre utalóak/ azok, amelyeknek tehát inkább a negativumai hangsúlyozódnak ki a közmondásokban, és a normativa jellegűek, az öregekkel való bánásmódra utalóak azok, amelyek ritkábban "tűrnek el" a negatív kontextust, az intoleranciát.

Amennyire azonban hitelesnek érezzük az érzelmi intenzitás ilyenén alakulását a régebbi időkre vonatkozóan, annyira bizonytalanok vagyunk abban, hogy az életmód elmúlt évtizedekben be-

következő változásai, amelyek a családok összetételére sem voltak hatástalanok /ez mind a családok létszámának igen jelentős lecsökkenésében, mind pedig a csak inaktívkból álló családok számának jelentős növekedésében érzékelhető/, miként hatottak e sztereotípiákra. Baljóslatu lenne arra gondolni, hogy az idős koruakkal való együttélés ritkulása, lanyhuló intenzitása a hüvösen semleges, tartózkodó, vagy éppen negatív kontextusu előítéleteket szaporítja, bár ennek igen sok példájával találkozhatunk. A szólásokban tükröződő tapasztalatok azonban arra is utalnak: a közvéleményben kifejezetten v a n hagyománya annak a készségünknek, hogy elismerjük: a jó fizikai és szellemi képességek, a nemes emberi tulajdonságok hosszú ideig megőrizhetőek, ha a generációk közötti együttműködés nem szakad meg. Ez az egyik legfontosabb üzenete az öregekkel kapcsolatos közmondásoknak, s hogy a generációk közötti együttműködést milyen objektív feltételek mellett tudjuk a legoptimálisabban biztosítani, annak megoldása mind sürgetőbb feladattá válik.

Csoportosításunk másik szempontja a közmondások hangvétele volt. Nem kis interpretációs problémát jelentett azonban, hogy nem tudjuk bizonyosan: a semleges, az ünnepélyes és az ironikus hangvételi megfogalmazások arányai az öregedés, az idős emberek megítélésére jellemzőek-e, avagy pedig a szólások, közmondások általános sajátosságai. Meglepő volt számunkra, hogy ez utóbbira - a közmondások általános sajátosságaira - vonatkozóan milyen kevés nyelvészeti, stilisztikai, esztétikai segédanyagra támaszkodhattunk. Arra természetesen nem tudunk vállalkozni, hogy e szempontból más - a nem öregekre vonatkozó - közmondásokat is tartalmi elemzésnek vessük alá. Az ironikus hangvétel igen erős dominanciáját azonban valószínűleg inkább a közmondások általános műfaji jellemzőjének kell tekintenünk, semmint az öregekkel kapcsolatos sztereotípiáknak. /Bár alakulását a kontextus is megszabta. A vizsgált közmondások mintegy 3/4-e ironikus hangvételi, de ezen belül a pozitív kontextusuak 44 %-a, a tárgyilagos kontextusuaké 49 % és a negatív kontextusuaké 93 %!/ A kontextus és a hangvétel kapcsolatát az alábbi adatsorok mutatják:

Az öregséggel kapcsolatos magyar szólások és közmondások megoszlása
azok kontextusa és hangvétele szerint

H a n g - v é t e l	K o n t e x t u s			/százalékban/
	Tárgyi- lagos	Pozi- tiv	Nega- tiv	Összesen
Ironikus	13	21	42	76
Semleges	8	1	3	12
Ünnepélyes	6	6	-	12
Összesen	27	28	45	100

Sajátosan az öregekkel kapcsolatos sztereotípiákra lehet azonban jellemző az ironia - kontextustól függő - eltérő funkciója. Míg a tárgyilagós kontextus ironikus megfogalmazásai az öregedésbe való beletörődést segítik elő /az ember sincs másképpen, mint bármi más a természetben, vagy tárgyi környezetünkben: elmulik, elkopik, elöregszik/, pozitív kontextussal társulva inkább a tréfálkozó, incselkedő, negatív kontextussal együtt pedig a kifigurázó, csufolódó, olykor pedig szinte sértő, bántó funkciója domborodik ki.

A kontextus és a hangvétel együttes megfigyelése még inkább alátámasztja azt a megállapításunkat, amely az öregekkel kapcsolatos tolerancia/intolerancia érzelmi intenzitás tekintetében igen konturos megosztottságára - bimodális jellegére - vonatkozik: a mérleg egyik serpenyőjében a negatív kontextusu, ironikus hangvételi sztereotípiák foglalnak helyet, a másik serpenyőben pedig a toleranciát sugalló kontextusok, amelyek mondanivalójuk erősítéséhez a hangvétel szélesebb skáláját is felhasználják.

Az incselkedés, tréfálkozás gazdag megjelenése a tárgyilagos és a pozitív kontextusu megfogalmazásokban, valamint az ünnepélyesebb megfogalmazások - főként az erkölcsi kódex-szerű normatívák - visszafogottsága és szerényebb arányai mint ha azt közvetítenék: volt egy olyan kor, amikor a fiatalabb generációk az idős emberek gyengeségeit nem tartották természetellenesnek, elviselhetetlennek, jó tulajdonságaikat nem érezték rendkívüli, kiemelkedő, ember feletti képességeknek. Ugy tekintették az öregeket, mint mindennapi életük állandó szereplőit, egyenrangú társait. Ugy gondoljuk, számunkra ez a közmondások másik fontos üzenete.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1. Népesedés és népesedéspolitikai tárcaszintű középtávu kiemelt kutatási főirány /1982-1985/.
A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet távlati tevékenységének irányelvei /1982-1990/.
2. Érték-Orientációk a népesedési magatartásban.
3. A sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota /Előzetes tájékoztató/.
4. A népességelőreszámítások néhány módszertani kérdése /Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának/.
5. A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről.
6. A területi népességprognózisok előkészítése.
7. A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.